

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΔΕΛΛΗΣ
Πανεπιστήμιο Πατρών

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ*

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

‘Ο West¹, εξετάζοντας τη μορφή της γλώσσας των δημοκρίτειων αποσπασμάτων με βάση τη συλλογή του H. Diels, αφ’ ενός διαπιστώνει μὲν πὼς ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος ἦταν ἕνας τολμηρὸς ἀνανεωτὴς τῆς γλώσσας τῆς φιλοσοφίας καὶ αφ’ ἑτέρου ἐπισημαίνει ὅτι δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ εἰπῇ κανεὶς ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Ἀβδηρίτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀσυνήθιστες λέξεις. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς δὲν ἀσχολεῖται στὸ μικρὸ σχόλιό του μὲ ἄλλα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα, ποὺ σαφῶς ἐντοπίζονται σὲ μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἀναφέρονται τόσο στὴ γένεση ὅσο καὶ στὴ φύση καὶ τίς λειτουργίες τῆς γλώσσας.

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀποτυπώσωμε προκαταβολικὰ εἶναι ὅτι τὴ σκέψη τοῦ «παντοδοαυῶς»² φιλοσόφου ἀπασχόλησαν ἐντονα πολὺ σημαντικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα, ἀφοῦ αὐτὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἴδιο συνθήκη χωρὶς τὴν ὁποία δὲν

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ συμπληρωμένη καὶ ἐπεξεργασμένη μορφή ὁμότιτλης ἀνακοίνωσής μου στὸ «Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας» ποὺ ὀργάνωσε στὴν Ἀθήνα (18-11-2000) ἡ «Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Φιλοσοφικῶν Μελετῶν» σὲ συνεργασία μὲ τὸ Τμῆμα «Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας» τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Καθηγητοῦ Φιλοσοφίας Ε. Μουτσοπούλου.

1. «The Sayings of Democritus», *The Classical Review*, 19 (1969), 142, ἡ μαρτυρία ποὺ διαβάζουμε στὴ Σοῦδα «*Ἠγησιάνας γραμματικὸς γράψας περὶ τῆς Δημοκρίτου λέξεως βιβλίον ἐν περὶ ποιητικῶν λέξεων· ἦν δὲ Τρωαδεὺς*» ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Δημοκρίτος ὅταν ἰδιαίτερα ἐπινοητικὸς στὴ δημιουργία καὶ τὴ χρῆση λέξεων ποὺ προσέδιδαν στὸ λόγο του κομπὸ ὕφος. Παρεπιπτόντως καὶ πολὺ συνοπτικὰ σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι στὴ γλῶσσα τῶν παραδοθέντων δημοκρίτειων ἀποσπασμάτων, καὶ μάλιστα σ’ ἐκεῖνα γιὰ τῶν ὁποίων τὴν αὐθεντικότητα δὲν ὑπάρχει ἐπιφύλαξη, διακρίνουμε ἐντονες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Χαρακτηριστικά: α) ἀσυναίρετους τύπους τῶν εἰς (-εω) ρημάτων, ὅπως «αἰρεόμενος» (ἀπ. 37), «συναδικεῖν» (ἀπ. 38), «σωφρονέοντος» (ἀπ. 67), «φιλέεσθαι, δοκέει» (ἀπ. 103), «λυτεόμενος» (ἀπ. 231)· β) δοτικὴ πληθυντικῶν δευτεροκλίτων οὐσιαστικῶν καὶ ἐπιθέτων σὲ (-οισι), π.χ. «ἀνθρώποισι» (ἀπ. 173), «μετρίοισι» (ἀπ. 286)· γ) ὀνομαστικὴ ἐνικοῦ πρωτοκλίτων θηλυκῶν ἀντὶ μακροῦ (-α) σὲ (-η) π.χ. ἡ «αἰθρίη» (ἀπ. 152). Τὸ θέμα χρῆζει ἰδιαίτερης μελέτης (βλ. Γ. Δ. Ζηκίδης, *Ὀμηρικὴ Γραμματικὴ*, ἐν Ἀθήναις 1889, ἐπανατ. Βιβλ. «Τὸ Φιλολογικόν», Ἀθήνα, χ.χ.).

2. Διογ. Λαέρτ., IX 43.

μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ νὰ συντελεσθῇ ὁποιασδήποτε μορφῆς πολιτιστικὴ πρόοδος. Τὴν ἄποψη ὅτι τὸν Δημόκριτο ἀπασχόλησε τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας ἐπιβεβαιώνει ὁ πίνακας τῆς τετραλογικῆς κατάταξης τῶν ἔργων τοῦ ἀπὸ τὸ Θράσυλλο, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι ὁ «Γεασῖνος φιλόσοφος»³ ἔγραψε ἔργα «Περὶ ποιήσιος»⁴, «Περὶ καλλοσύνης ἐπέων», «Περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμμμάτων», «Περὶ Ὀμήρου ἢ ὀρθοεπειῆς⁵ καὶ γλωσσέων», «Περὶ ῥημάτων», «Περὶ ὀνομαστικῶν». Ἡ παράδοση ὥστόσο δὲν ἀξίωσε κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ μὲ τὴ διάσωσή του. Ὅμως μᾶς παραδίδονται μερικὰ ἀποσπάσματα, ἢ ἀνάλυση τῶν ὁποίων μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀνιχνεύσωμε κάποια στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ συνθέσωμε ἓνα μέρος τῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ γλώσσα⁶.

II. Ἡ ἄποψη τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ γένεση τῆς γλώσσας

Ὁ H. Diels στὴν 4^η ἔκδοση τῆς συλλογῆς τῶν «Ἀποσπασμάτων» τῶν προσωπικῶν φιλοσόφων (Berlin 1922) συνέδεσε μὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου Σικελιώτη μὲ τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Δημοκρίτου «Μικρὸς Διάκοσμος» (BC-B5), ἀποδεχόμενος ἔτσι τὴν ἄποψη τοῦ K. Reinhardt, ὁ ὁποῖος εἶχε συνδέσει τὸν Διόδωρο μέσω τοῦ Ἑκαταίου μὲ τὸν Δημόκριτο⁷. Ἐκτοτε δημιουργήθηκε ἓνας ἔντονος προβληματισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές, σχετικὰ μὲ τὴν αὐθεντικότητα ἢ ὄχι αὐτῆς τῆς νοηματικῆς πλούσιας μαρτυρίας, ἂν δηλαδὴ ἀπληγὴ δημοκρίτειες ἢ ὄχι ἀπόψεις⁸. Τε-

3. D-K¹², 68A2.

4. Βλ. I. Γ. Δελλῆς, «Οἱ ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν ποιητικὴ ἐμπνευση», *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸ Δημόκριτο* (Ξάνθη 6-9 Ὀκτωβρίου 1983), τομ. Α', Ξάνθη 1984, σσ. 469-483.

5. Ὁ R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, Oxford, Clarendon Press 1998 (ἑλλ. μτφ., ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1972, τομ. Α', σ. 50) διατυπώνει τὴν εὐχὴ νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἂν ὁ Δημόκριτος δανεισθῇ ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα τὸν ὄρο αὐτό, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος κατὰ τὴ γνώμη πάντα τοῦ ἴδιου μελετητῆ (σ. 44), ἔκανε λόγο «Περὶ ὀρθοεπειῆς» στὸ περίφημο ἔργο του «Ἀλήθεια» (βλ. D-K¹², 80B1). Γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο συμπατριωτῶν Δημοκρίτου καὶ Πρωταγόρα βλ. τὴ δοξογραφικὴ μαρτυρία D-K, Δημ. Α9. Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀσκεῖ ἐπίδραση στὸν ἄλλον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τοῦ βίου τους. Γενικὰ γιὰ τὴ σχέση τῶν ἀπόψεων τῶν στοχαστῶν πάνω σὲ διάφορα θέματα βλ. M. Nill (*Morality and self-interest in Protagoras Antiphon and Democritus*, Leiden (E. J. Brill) 1985, σ. 75) ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Δημόκριτος υἱοθετεῖ ἀπόψεις τοῦ Πρωταγόρα. Βλ. ἀκόμη J. A. Davison, «Protagoras, Democritus and Anaxagoras», *Classical Quarterly*, NS 3 (1953), 33-45. Ἐδῶ ὁ Davison ὑποστηρίζει τὴν εὐλογοφανῆ ὑπόθεση ὅτι στὸν πλατωνικὸ διάλογο ὁ συνομιλητὴς τοῦ Σωκράτη εἶναι ὁ Δημόκριτος, γιατί ὁ Πρωταγόρας ὡς πρεσβύτερος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει.

6. Ὁ Salomo Luria στὴ συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων γιὰ τὸ Δημόκριτο, ἀφοῦ ἐξισώνει ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητά τους τὰ ἀποσπάσματα μὲ τίς μαρτυρίες, ὁμαδοποιεῖ τ' ἀναφερόμενα στὴ γλώσσα κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο: «*Loquela quomodo provenerit*» (*Democritea*, Leninopoli, Academica Nauk 1970) Frs. 563-567a.

7. «Hecataios von Abdera und Demokrit», *Hermes*, 47 (1912), 492-513.

8. Βλ. τὴν ἐργασία μου: «Ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου Σικελιώτη γιὰ τὸν Δημόκριτο», *Φι-*

λικά με νοηματικές και έκφραστικές συγκρίσεις, με αποσπάσματα των οποίων η αυθεντικότητα είναι αναμφίβολη, έχουμε υποδείξει ότι η μαρτυρία αυτή άπαιχτεί αντίληψεις που είναι δημοκρίτειες.

Οι παράγραφοι 8, 1-2 του αποσπάσματος αναφέρονται στο πρόβλημα «*Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*»⁹ του ἀνθρωπίνου ὄντος, τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε πολλοὺς ἀρχαίους στοχαστὲς¹⁰ καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Th. Cole, «κοινὸ τόπο» γιὰ τὴν ἀρχαία σκέψη. Ὁ Reinhardt¹¹ εἶχε ὑποστηρίξει πὼς ἡ δημοκρίτεια διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὴν πολιτιστικὴ του ἀφετηρία εἶχε γίνεи ἐπίσημα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Πολλοὶ μεταγενέστεροι ἐρευνήτες, ἂν καὶ συμμερίσθηκαν μὲ ἐπιφύλαξη τὴν ἀποψη τοῦ Reinhardt, ὡστόσο ἐφθασαν στὸ σημεῖο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Th. Cole¹², νὰ δοῦν τελικὰ μερικὴ ἢ ἔμμεση ἐπίδραση τῆς δημοκρίτειας διδασκαλίας σ' ὅλες τὶς μεταγενέστερες φάσεις τῆς παράδοσης τοῦ προβλήματος. Ὁ Ἐπίκουρος, ὁ Ποσειδώνιος, ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης¹³ ἔχουν κάποιες ὀφειλὲς στὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου. Τὸ περιεχόμενο τοῦ προβληματισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ κοινωνικο-πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἀπασχόλησε ἔντονα τὸν Δημόκριτο μὲ μιὰν αὐτολεξεῖ ἀναφορὰ του ποὺ ἐντοπίζουμε στὸ ἀπ. B278: «καὶ καταστάσεις τινὸς ἀρχαίης».

λοσοφία (Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), 13-14 (1983-84), 109-125. Ἐδῶ ἐρευνοῦμε ἐξαντλητικὰ τὸ θέμα μὲ τὴν κριτικὴ χρῆση τῆς ad hoc βιβλιογραφίας ποὺ ἐμφανίσθηκε μετὰ τὴν ἐργασία τοῦ Reinhardt.

9. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Διοδώρου (*Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη* 17, 1-8, 1).

10. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς κατάστασης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐπέσυρε ἔντονα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαίων στοχαστῶν. Πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῶν θεωριῶν, ποὺ διατυπώθηκαν κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια, κυρίως στὴν περίοδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, τόσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐξέλιξή του, ἐντοπίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀρχαία σκέψη. Ὁ Πρωταγόρας ἔγραψε ἔργο «*Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*» (D-K, 80, B18a καὶ B8b· Διογ. Λαερτ., IX, 55) ποὺ δὲν μᾶς ἔχει παραδοθῇ. Ὁ σοφιστὴς Κριτίας ὑποθετικὰ γράφει γιὰ τὴν ἀρχικὴ πρωτόγονη κατάσταση τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ζοῦσαν «*ἄτακτον καὶ θηριώδη*» βίῳ, ὁ ὁποῖος ὀργανώθηκε καὶ ἔγινε εὐτακτος μὲ τὴν ἐπινόηση «*νόμων κολαστῶν*» (D-K, 88B25). Παρόμοιες ἀντιλήψεις ἐντοπίζουμε καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα κείμενα· βλ. Θεόγνιδος *Ἐλεγείαι*, στιχ. 53-58· Ἀρχέλαος, D-KA4, 6· Ὀμηρικὸς ὕμνος στὸν Ἥφαιστο, 20. 4 (ἐκδ. Οxf.)· Εὐριπίδου *Ἰκέτιδες*, στιχ. 201-215· Ἰάμβλ. Ἀνων. D-K, τόμ. II, σ. 402, στιχ. 21 κ. ἐξῆς· Πλάτ., *Πρωταγ.* 320c κ. ἐξῆς· Ἰσοκράτους, *Βούσιρις*, 25· Ἀντιδ. 154· Πανηγ. 28· βλ. σχετικὲς ἀναλύσεις, G. Kerferd, *Ἡ σοφιστικὴ κίνηση*, μτφ. Π. Φαναράς, Ἀθήνα 1996, σσ. 214-250· Th. Cole, *Democritus and the sources of Greek Anthropology*, Western Resev. Univ. 1967, σσ. 1-13.

11. «Hecataios von Abdera und Demokrit», δ.π., σ. 512.

12. *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, δ.π., σ. 11.

13. Βλ. Ι. Γ. Δελλῆς, «Δημοκρίτειες ἐπιδράσεις στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη», *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου: «Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ οἱ ἐπιδράσεις τῆς*, Ἀθήνα 1999, σσ. 95-115.

Στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ κατάσταση οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν «*ἄτακτον καὶ θηριώδη βίον*»¹⁴, δὲν εἶχαν μόνιμη καὶ σταθερὴ ἐγκατάσταση. Ἀγνοοῦσαν τὴν τέχνη τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς, ἐξ ἄλλου δὲν τοὺς ἦταν ἀναγκαῖα, ἀφοῦ γιὰ τὴ διατροφή τοὺς χρησιμοποιοῦσαν τὰ τρυφερά χόρτα (*τῆς τε βοτάνης τὴν προσηνεστάτην*) καὶ τοὺς καρποὺς τῶν δένδρων, ποὺ προσφέρονταν ἀπὸ τὴ φύση, χωρὶς τὴ δική τους φροντίδα (*αὐτομάτους ἀπὸ τῶν δένδρων καρπούς*). Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν «*σποράδην*». Τὴν ἴδια ιδέα διατυπώνει ὁ Πλάτων¹⁵. Ἡ λέξη «*σποράδην*» θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ὁ Δημόκριτος εἶδε τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο περισσότερο ὡς μονήρη παρὰ ὡς ἀγελαῖο¹⁶. Ἄν ὅμως κατανοήσωμε τὸ «*σποράδην*» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μονήρους βίου, τότε αὐτὴ ἡ μορφή «*βίου*» δὲν θὰ εἶχε νόημα στὴν περίπτωση ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «*ἄτακτος*», διότι ἡ τάξη ἢ ἡ ἀταξία προϋποθέτουν κάποιους κανόνες στὸ πλαίσιο ὁμαδικοῦ βίου, ἐνῶ τὸ «*ἀλλήλους βοηθεῖν*» ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ κείμενο σημαίνει προφανῶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἀρκετὰ κοντὰ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, γιὰ νὰ ὑπάρχη ἔτσι ἡ δυνατότητα ἀλληλοβοήθειας σὲ περίπτωση κινδύνου. Τὸ «*σποράδην*», ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ἔχει ὡς σκοπὸ πλὸς πολὺ τὴν ἀντιδιαστολὴ τῆς ἀρχικῆς κατάστασης πρὸς τὸν ὄρον «*συστήματα*», δηλαδὴ συγκροτημένες ἀπλὲς κοινωνίες οἱ ὁποῖες βασίζονται σὲ μιὰ κοινὴ γλῶσσα καὶ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία βοήθεια. Γι' αὐτὰ τὰ «*συστήματα*» ὁμιλεῖ ὁ Δημόκριτος στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου.

Ζώντας σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, οἱ ἄνθρωποι βρίσκονταν σ' ἐπὶ πολὺ δύσκολη θέση ἐξ αἰτίας τῶν θηρίων, τὰ ὁποῖα ἀπειλοῦσαν τὴ ζωὴ τους. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ «*φόβος*» καὶ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ κινδύνου ὁδηγούμενοι, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ «*συμφέρον*», ποὺ ἀποτελοῦσε σαφὴ ἐκδήλωση τοῦ ἐνστίκτου, ἄρχισαν νὰ «*ἀθροίζονται*», νὰ συγκροτοῦν δηλαδὴ μικρὲς ὁμάδες. Ἀφετηρία τῆς κοινωνικῆς ὁργάνωσης ἔγινε ἡ ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία, ἢ ὁποῖα ὁδήγησε στὴν ἐπίγνωση «*τοῦ συμφέροντός τους*» καὶ τὸ «*ἀλλήλους βοηθεῖν*». Παράλληλα ὁ «*φόβος*» ἔγινε ἡ αἰτία τοῦ «*ἐπιγινώσκειν ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τοὺς ἀλλήλων τύπους*». Οἱ ἄνθρωποι ἦλθαν σὲ στενότερη ἐπικοινωνία καὶ σχέση μετὰξὺ τους ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου, καὶ ταυτόχρονα γνωρίσθηκαν, γνώρισε δηλαδὴ ὁ ἓνας τὴν ἰδιαιτερότητα, τὴ νοοτροπία καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἄλλου («*ἀλλήλων τύπους*»). Ἡ βιοάμυνα ὑπῆρξε ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς σύμπτυξης τῶν πρώτων κοινωνικῶν ὁμάδων, τῶν ὁποίων ἡ θεμελιώδης συνεκτικὴ ἀρχὴ ἦταν ἡ ἀλληλοβοήθεια¹⁷.

14. Βλ. σχετικὰ Σέξτ. Ἐμπειρικός, *Πρὸς Μαθημ.*, IX,15: «*θηριώδους γὰρ καὶ ἀτάκτου γεγονότος τοῦ πάλαι βίου· ἦν γὰρ χρόνος, ὥς φησιν ὁ Ὀρφεύς*» καὶ IX, 17: «*Εὐήμερος...φησὶν· ὅτε ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος*». Βλ. D-K, 88B25: «*ἦν χρόνος, ὅτε ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος καὶ θηριώδης ἰσχύος ὑπέρτης*».

15. Βλ. Πλάτ. *Πρωτ.* 322b: «*κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ὥκουν σποράδην*». Νόμοι 680d-681a.

16. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιδιαστέλλει τοὺς δύο αὐτοὺς ὅρους («*μονήρης*» καὶ «*ἀγελαῖος*») βλ. Ἀριστ., *Ἱστορ. ζώων*, 9. 617b21, καὶ *Πολιτ.*, 1256a23.

17. Ὁ Κ. Δεσποτόπουλος (*Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Δημόκριτον*, Ἀθῆναι 1983, σ. 14, σημ. 17) γράφει πῶς ἡ πρώτη αὐτὴ μορφή κοινωνίας «*εἶναι στὰ ὅρια προϊστορίας καὶ ιστορίας...*».

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ζεῖ στὴν κατάστασι πού τὸ κείμενο τοῦ Διοδώρου (8,1-2) μᾶς βοηθάει ν' ἀναπαραστήσωμε, δὲν εἶχε ὡς μέσον ἐπικοινωνίας καὶ συνεννόησις ὁργανωμένη γλῶσσα, ἀλλ' ἐξέβαλε «ἄσημον» καὶ «συγκεχυμένην φωνήν». Ἡ ἀνάλυσις τῆς παραγράφου 8, 3 τοῦ διοδώρου κειμένου, πού ἀναφέρεται στὴ γλῶσσα, μᾶς ἐπιτρέπει τὴ διάκρισι τεσσάρων σταδίων στὴ γένεσι καὶ ἐξέλιξι τῆς γλῶσσας: α) «Τῆς φωνῆς δ' ἄσημον καὶ συγκεχυμένης οὔσης»: β) «ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον διαρθροῦν τίς λέξεις»: γ) «καὶ πρὸς ἀλλήλους τιθέντας σύμβολα περὶ ἐκάστου τῶν ὑποκειμένων»: δ) «γνώριμον σφίσιν αὐτοῖς ποιῆσαι τὴν περὶ πάντων ἐρμηνείαν». Στὸ πρῶτο στάδιο ὁ ἄνθρωπος ἐξέβαλε φωνές - κραυγές πού γιὰ τὸν ἄλλον δὲν ἐσήμαιναν τίποτα. Ἡ φωνὴ αὐτὴ δὲν ἦταν μόνο «ἄσημος», ἀλλὰ καὶ «συγκεχυμένη». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν χαρακτηριζόταν ἀπὸ μιὰν ὁμοιόμορφη ἐπανάληψι ἤχων μὲ μὴ διαφοροποιούμενη χροιά καὶ ἔντασι. Πιθανὸν ἢ «ἄσημος φωνή» νὰ ἦταν κραυγές, ἐκστόμιση φθόγγων, σφυριγμοί. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ὁ ἄνθρωπος ἴσως ἐμιμεῖτο φυσικοὺς ἤχους ἢ φωνές ζῶων καὶ κελαδήματα πουλιῶν. Εἶναι δεδομένο πῶς ὁ Δημόκριτος πίστευε στὴ δύναμι πού ἔχει ἡ μίμησις τῆς φύσεως γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου σὲ σημείω ὥστε νὰ θεωρῇ τοὺς ἀνθρώπους μαθητές τῆς¹⁸. Ἡ φύσις εἶναι πηγὴ ἀντλήσεως ἐμπειριῶν πού ἀποτελοῦν τίς ἀπαρχές τῆς γνώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας. Οἱ ἄνθρωποι διδάσκονται «κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς πείρας» (Διοδ. 8, 7). Σὲ μιὰν ἀραβικὴ μετάφρασι ἐνὸς ἀποσπάσματος τοῦ Γαλῆνου, τὸ ὁποῖο τόσο ὁ Diels ὅσο καὶ ὁ Lurie συνδέουν μὲ τὴ μαρτυρίαν τοῦ Διοδώρου βρῖσκουμε τὴν ἀτελὴ δημοκρίτεια ἀποψη ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἀποκτοῦν τὴ γνώσι ἀπὸ τίς συχνές παρατηρήσεις τῆς φύσεως¹⁹. Ἐξ ἄλλου εἶναι σαφές ἡ θέσι τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελοῦσε ἀπομίμησι τῆς φύσεως²⁰. Πρωταγωνιστικὸ λοιπὸν ρόλο γιὰ τὴ μετάβασι τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς «ἄσημου φωνῆς» καὶ τοῦ ἐναρθροῦ λόγου στὸ «διαρθροῦν τὰς λέξεις» πρέπει νὰ ἔπαιξε ἡ μίμησις ἤχων πού παρατηροῦνται στὴ φύσι τὴν ὁποία μίμησις ἐπέβαλλε ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπικοινωνίας γιὰ τὴ βιοάμυνα. Τὸ «διαρθροῦν τὰς λέξεις» σημαίνει πῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπέκτησε τὴ δυνατότητα νὰ

18. Δημ. B154 ἀπ.: «γελοῖοι δ' ἴσως ἐσμέν ἐπὶ τῷ μανθάνειν τὰ ζῶα σεμνύνοντες, ἂν ὁ Δημόκριτος μαθητὰς ἐν τοῖς μεγίστοις γεγονότας ἡμᾶς· ἀράχνης ἐν ὑφαντικῇ καὶ ἀκροστικῇ χελιδόνος ἐν οἰκοδομίᾳ, καὶ τῶν λιγυρῶν, κύκνον καὶ ἀηδόνος, ἐν ὧδῃ κατὰ μίμῃσιν».

19. D-K, τομ. II, σ. 423, στ. 17-23, σὲ μετάφρασι ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ διαβάζουμε: «Βρῖσκουμε πῶς καθέναν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, χρησιμοποιώντας τίς συχνές παρατηρήσεις του, φθάνει σὲ γνώσι πού δὲν ἔφθασε ἄλλος· γιὰτί, ὅπως λέει ὁ Δημόκριτος, ἡ ἐμπειρία καὶ οἱ ἀλλαγές δίδαξαν αὐτὸ στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς ἐμπειρίας τοὺς ἔμαθαν οἱ ἄνθρωποι νὰ πράττουν ὅ,τι πράττουν». Ὁ Lurie (δ.π. 558) παρέχει πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ γλῶσσα. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γαλῆνου «Περὶ τῆς ἱατρικῆς ἐμπειρίας». Πρῶτῃ ἐκδόσει στὴν ἀραβικὴ μὲ ἀγγλικὴ μετάφρασι καὶ σημειώσεις, London 1944, ἀπὸ τὸν Walzeri.

20. Βλ. τὴν ἐργασίαν μου: «Ὁ ἀναγωγισμὸς τοῦ Δημοκρίτου: Ἡ φύσις ὡς «ἀρχὴ» διδάσκαλος καὶ τροφὸς τοῦ ἀνθρώπου», στὸ συλλογικὸ τόμο: Ἀνθρώπος καὶ φύσις (ἐκδ. Α. Κ. Μπαρτζελιώτης), Ἀθήνα 1992, σσ. 14-36, εἰδικά σσ. 15-17 καὶ σημ. 12.

ὀργανῶνῃ φωνήματα μακρότερης διάρκειας καὶ πιθανὸν διαφοροποιημένης χροιάς. Στὸ τρίτο (γ) στάδιο οἱ ἄνθρωποι, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν, ἔθεσαν πιὸ σύνθετα φωνήματα, λέξεις, δηλαδὴ ἡχητικὰ «σύμβολα» γιὰ κάθε πρᾶγμα ποὺ τὰ κατανοοῦσαν ὅλοι ἐξίσου, γιὰ νὰ ἐπιτύχουν ἔτσι τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴ συνεννόησή τους²¹. Μὲ τὰ ἡχητικὰ σύμβολα, τὶς λέξεις, ὀνόμασαν τὰ πράγματα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ φανερὸ πὼς ὁ Δημόκριτος πίστευε ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνας συμβατικὸς ἡχητικὸς κώδικας ἐπικοινωνίας, εἶναι «θέσει», καὶ γι' αὐτὸ καὶ ἐξελίσσεται. Ἡ λέξη, τὸ ἡχητικὸ σύμβολο, ὑποδήλωνε ἓνα συγκεκριμένο πρᾶγμα, ποὺ τὸ ἴδιο, μὲ τὸ ἄκουσμα τοῦ ἤχου μὲ τὸν ὅποιον ὀνομαζόταν, γινόταν ἀντιληπτό (γνώριμον) σ' ὅλους. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο κατόρθωναν οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ν' ἀναγνωρίζουν, νὰ διακρίνουν καὶ νὰ μιλοῦν γιὰ ὅλα ὅσα τοὺς περιέβαλλαν.

Ἐπειδὴ συγκροτήθηκαν τέτοια «*συστήματα*» (Διοδ. 8,4) σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μὴν ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι «*ὁμόφωνον διάλεκτον*»: «*ἐκάστων ὡς ἔτυχε συνταξάντων τὰς λέξεις*». Ἡ λέξη «*συστήματα*» παρέχει κάποια ἐρμηνευτικὴ δυσκολία, γιατί δὲν ἀναφέρεται στὰ ἀμέσως προηγούμενα. Μὲ τὴν ἔκφραση «*τοιούτων δὲ συστημάτων γινομένων*» δὲν ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Δημόκριτος «*συστήματα συμβόλων*», ὅπως ἡ νοηματικὴ συνέπεια τοῦ κεμένου πρὸς τὰ προηγούμενα ἀπαιτεῖ τὴν ἔκφραση αὐτὴ πρὲπει νὰ τὴν ἐρμηνεύσωμε ὡς «*συστήματα*» ἀνθρώπων, δηλαδὴ συνεκτικὲς κοινωνικὲς ομάδες. Αὐτὸ γιατί, ἀν ἐννοοῦσαμε πὼς, ἀφοῦ ἔγιναν τέτοια «*συστήματα συμβόλων*», δὲν θὰ εἶχε νόημα τὸ «*οὐχ ὁμόφωνον πάντας ἔχειν τὴν διάλεκτον*», καὶ πὼς κάθε σύστημα «*ἐκάστων*» συνέταξε τυχαῖα τὶς λέξεις (*ἔτυχε συνταξάντων τὰς λέξεις*).

Τὸ «*συστήματα*» ἀντιτίθεται πρὸς τὸ «*σποράδην*». Ἡ ἀκριβὴς καὶ νοηματικὰ κατανοητὴ ἐρμηνεία τοῦ κεμένου εἶναι: «ἐπειδὴ τέτοιες ομάδες ἀνθρώπων μὲ τὸ ἀθροίζεσθαι ἔγιναν σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη, αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια διάλεκτο, ἀλλὰ κάθε ομάδα τυχαῖα συγκρότησε τὶς λέξεις». Ἔτσι ὁ Δημόκριτος μὲ βάση τὴ θεμελιώδη ἀποψή του ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνα κοινωνικο-βιοαμυντικὸ δημιούργημα («θέσει») μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί οἱ ἄνθρωποι τῆς οἰκουμένης δὲν μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα: «*διὸ καὶ παντοίους τε ὑπάρξαι χαρᾶκτῆρας διαλέκτων καὶ τὰ πρῶτα γενόμενα συστήματα τῶν ἀπάντων ἐθνῶν ἀρχέγονα γενέσθαι*».

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάγνωση τῆς διοδώρειας μαρτυρίας (8, 1-5) γίνεται ἀνεπιφύλακτα φανερὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίσθηκε μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη ἐξελικτικὴ πορεία, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἄσχετη πρὸς τὴν ὀργανικὴ καὶ ἀνατομικὴ ἐξέλιξή του, ἀφοῦ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν «*ἄσημον φωνήν*» στὶς λέξεις - «*σύμβολα*» ἀποτελεῖ φωνολογικὴ ἐξέλιξη καὶ

21. Τὶς τρεῖς παραπάνω βαθμίδες τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας μέχρι τὴ γένεση τῆς γλώσσας ποὺ παρατηροῦμε στὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου ἀναφέρει καὶ ὁ Κικέρων (Res publica 3, 3): «*voces incohatum et confusum sonantes*» (I) «*incidit et distinxit in partes*» (II) «*et ut signa quaedam sic verba rebus impressit*» (III).

προϋποθέτει βελτίωση της φύσης των οργάνων που παίρνουν μέρος σ' αυτή τη διαδικασία και από την άλλη ότι ή γλώσσα (ήχοι - λέξεις - ονόματα = «σύμβολα»), είναι συμβατικό δημιούργημα (θέσει) του ανθρώπου, που κινήθηκε στην αρχή από την ανάγκη βιοαμυντικής αλληλοβοήθειας. Σε καμία περίπτωση ο Δημόκριτος δεν δέχεται ότι ή γλώσσα είναι δημιούργημα κάποιου «ονοματοθέτου» ή είναι «φύσει», όπως πίστευε ο Επίκουρος²², αν και ο ίδιος, για να εξηγήσει το «φύσει», κατέφυγε στη μίμηση, όπως ο Δημόκριτος.

Η συνεξέταση της άποψης ότι ή γλώσσα είναι «θέσει», δηλαδή «σύμβολον» και «σημείον», με την ιδέα του Δημοκρίτου ότι ο άνθρωπος είναι «εὐφυὲς ζῶον» (Διοδ. 8, 7) το οποίο έχει «οἰκείως» τρία χαρακτηριστικά: «τὰς χεῖρας», τὸν «λόγον» και τὴν «ψυχῆς ἀγχίνουαν»²³, δεν καταλήγει σε αντίθεση, αλλά και ούτε την αναιρεί. Η έννοια του «εὐφυοῦς ζῶον» δεν μπορεί να ερμηνευθῇ με το ότι ο άνθρωπος ἐκ φύσεως έχει ὡς δεδομένο τὸ προνόμιο τῆς γλώσσας, ἀλλὰ ὡς «εὐφυὲς ζῶον» εἶναι κατάλληλο ν' αναπτύξει αὐτὴ τὴ δυνατότητα τῆς γλώσσας ἐξελικτικά.

Με τὰ παραπάνω δημιουργεῖται τὸ ἐρώτημα πῶς ἐξηγεῖ ὄντολογικὰ ὁ Δημόκριτος τὴ «φωνήν» ἀπὸ τὴν ὁποῖαν προῆλθε ἡ γλώσσα, δηλαδή τὰ «σύμβολα» ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας. Γιὰ ν' ἀπαντήσωμε στὸ ἐρώτημα αὐτό, δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κάποιο γνήσιο καὶ αὐθεντικὸ ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖο νὰ στηριχθοῦμε ἀνεπιφύλακτα. Ἔχουμε ὥστόσο μαρτυρίες (testimonia) τῆς ὁποῖες ὁ Lurjé στεγάζει, χωρὶς διάκριση, στὸ ὑπ' ἀρ. ἀπ. 565 τῆς ἐκδόσῆς τους. Τὸ βασικὸ στοιχεῖο αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν εἶναι ὅτι οἱ πληροφορίες πού μᾶς παρέχουν συμφωνοῦν πρὸς τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς δημοκρίτειας ὄντολογίας «ἐτεῆ δ' ἄτομα καὶ κενόν»²⁴, γεγονὸς πού μειώνει σ' ἓνα βαθμὸ τὴν ἐπιφύλαξή μας ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητά τους καὶ μᾶς ἐπιτρέπει τὴ χρήση τους προκειμένου μὲ τῆς ἀναλύσεις μας νὰ διαπιστώσωμε πῶς ἐξηγοῦσε ὄντολογικὰ τὴ «φωνήν» καὶ στὴ συνέχεια τὴ γλώσσα ὁ Δημόκριτος.

Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀετίου²⁵, ὁ Δημόκριτος πίστευε ὅτι ὁ «ἀέρας» ἀποτελεῖται ἀπὸ διασκορπισμένα (θρύπτεσθαι) «ὁμοιοσχήμονα σώματα» καὶ ὅτι αὐτὰ τὰ θραύσματα σχηματίζουν κυματισμούς, δηλαδή τὴ φωνή. Ἡ φωνὴ λοιπὸν

22. Epicurea (ἐκδ. H. Usener, 1996), δ.π. 335: «Ὁ μὲν Ἐπίκουρος ᾤετο φύσει εἶναι τὰ ὀνόματα... ὁ γὰρ Ἐπίκουρος ἔλεγεν, ὅτι οὐχὶ ἐπιστημόνως οὗτοι (sc. οἱ πρῶτοι θέμενοι) ἔθεντο τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ φυσικῶς κινούμενοι ὡς οἱ βήσσοντες καὶ οἱ πταίροντες, καὶ μυκώμενοι, καὶ ὑλακτοῦντες, καὶ στενάζοντες». Βλ. καὶ δ.π. 334: «ὡς διδάσκει Ἐπίκουρος... φύσει ἐστὶ τὰ ὀνόματα ἀπορηξάντων τῶν πρώτων ἀνθρώπων τινὰς φωνὰς κατὰ τῶν πραγμάτων». Βλ. καὶ Ὁράτ., *Ars Poet.* 108-111: «Format natura prius nos intus ad omnem fortunarum habitum... post effert animi motus interprete lingua» καὶ Gellius, *Noctes Atticae*, X, 4.

23. Ἐξαντλητικὴ συζήτηση τῶν ἐρμηνευτικῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν διαφοροποιημένων ἀπόψεων πού παρέχει ἡ τελευταία περίοδος τῆς μαρτυρίας τοῦ Διοδώρου (8, 7: «ὑφηνουμένην οἰκείως τὴν ἐκάστου μάθησιν εὐφυεῖ ζῴῳ καὶ συνεργοῦς ἔχοντι πρὸς ἅπαντα χεῖρας καὶ λόγον καὶ ψυχῆς ἀγχίνουαν»). Βλ. τὴν ἐργασία μου: «Ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη γιὰ τὸν Δημόκριτο», δ.π., σσ. 120-121.

24. D-K, Δημ. B125, βλ. καὶ μαρτυρίες A38, A43, A44, A49.

25. D-K, Δημ. A128.

εἶναι σχηματισμὸς κυματισμοῦ ἀερίων «*θραυσμάτων*», τὰ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά τους ἀποτελοῦνται ἀπὸ «*σώματα*»²⁶. Αὐτὰ τὰ «*ὁμοιοσχήμονα σώματα*», τῶν ὁποίων ἡ «*συγκαλίνδῃσις*» εἶναι ἡ φωνή, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Γελλίου, εἶναι «*ῥεῦμα ἀτόμων*». Εἰδικὰ ὁ Γέλλιος²⁷ γράφει: «*ὁ Δημόκριτος καὶ στή συνέχεια ὁ Ἐπίκουρος λέγουσι ὅτι ἀπὸ ἀτομικὰ σώματα συνίσταται ἡ φωνή, τὴν ὁποίαν, γὰρ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ ἴδια τοὺς τὰ λόγια, ρεῦμα ἀτόμων ὀνομάζουσιν*»²⁸. Ἐπιβεβαίωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Γελλίου ὅτι ἡ «*φωνή*» εἶναι «*ῥεῦμα ἀτόμων*» ἀποτελεῖ καὶ ἡ μαρτυρία (A127) ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Διονυσίου Θρακός: «*ὁ δὲ Ἐπίκουρος καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ Στωϊκοὶ σῶμά φασι τὴν φωνήν*». Παρόμοιες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου σχετικὰ μὲ τὴν ὄντολογία τῆς γλώσσας μᾶς παραδίδουν τόσο ὁ Lactantius ὅσο καὶ οἱ δύο χρονικογράφοι²⁹ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας κατὰ τὸν πρῶτον Μεσαίωνα, ὁ Isidorus Hispalensis (Ἰσίδωρος τῆς Σεβίλλης, 570-636 μ.Χ.) καὶ ὁ Beda Venerabilis (674-735 μ.Χ.). Ὁ δεῦτερος ὑπῆρξε ἔμμεσα μαθητὴς τοῦ Isidorus, ἀφοῦ ἔχει διαπιστωθῇ ὅτι ἔχει ἐπηρεασθῇ στὶς συγγραφές του ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκείνου, ἐνῶ καὶ οἱ δύο ἔχουν γράφει ἔργο μὲ τίτλο: «*De natura rerum*», μιμούμενοι, πιθανόν, τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Λουκρητίου. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ πείθει ὅτι γνωρίζουν μὲ ἐπάρκεια τὶς ἀρχές τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ὅπως αὐτὴ εἶχε παραδοθῇ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἀρχαίους δοξογράφους.

Ὁ Λακτάντιος³⁰ γράφει: «*ἀπὸ τὸν Λεύκιππο ἐκπαιδευθεὶς ὁ Δημόκριτος... κατὰ διάφορη τάξιν καὶ θέσιν (τὰ ἄτομα) συντάσσονται, ὅπως ἀκριβῶς τὰ γράμματα, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ εἶναι λίγα, ὥστόσο ποικιλοτρόπως τιθέμενα ἀναρίθμητες λέξεις συνθέτουν. Ἀλλὰ τὰ γράμματα ἔχουν ποικίλες μορφές. Ἔτσι λέγει (ὁ Δημόκριτος) καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια (τὰ ἄτομα) εἶναι οἱ πρῶτες ἀρχές*». Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Λακτάντιος θέλει νὰ κἀνῃ κατανοητὴ τὴν θεωρία τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα παρομοιάζει μὲ τὰ γράμματα (τοὺς φθόγγους). Ὡστόσο τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ εἶχε κατὰ νοῦν ὁ Λακτάντιος, ὡς βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ ἔργο, πῶς ὁ Δημόκριτος πίστευε ὅτι ἡ φωνὴ σύγκεται ἀπὸ ἄτομα ἀέρα. Ἡ παρομοίωση δὲν φαίνεται τυχαία.

Ὁ ἀξιόλογος ἱστορικὸς συγγραφέας ὁ Isidorus μὲ τὴν ἀναφορά του φαίνεται πῶς εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ θέσιν ὅτι τὰ «*γράμματα*» (φωνήματα)

26. Βλ. Πλάτ., Ὅροι 414d1: «*φωνὴ ῥεῦμα διὰ στόματος ἀπὸ διανοίας*», καὶ Κρατ.: «*τὸ δὲ γ' ἀπ' ἐκείνης (διανοίας) ῥεῦμα διὰ τοῦ στόματος ἰὸν μετὰ φθόγγου κέκληται λόγος*».

27. *Noctes Atticae*, V, 5 (= Lurié, 565).

28. Ἡ ἔκφραση «*ῥεῦμα ἀτόμων*» εἶναι ἐλληνικά στὸ κείμενο τοῦ Γελλίου.

29. Ἔτσι τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Bernard Pullman, *The Atom in the History of human thought* (tr. A. Reisinger) Oup, 1998, σσ. 97-98. Ὁ Pullman σημειώνει πῶς ὅλους ἐκείνους ποὺ ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀτομικὴ θεωρία μὲ διάφορους τρόπους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρῶτου Μεσαίωνα μποροῦμε νὰ τοὺς χωρίσωμε σὲ τρεῖς κατηγορίες: τοὺς χρονικογράφους τῆς θεωρίας, τοὺς ὁπαδοὺς καὶ τοὺς ὑποστηρικτές της.

30. *Institutiones Divinae*, III, 17, 23 (=Lurié, 565).

είναι «ἄτομα». «Ἄτομο εἶναι ἐπειδὴ εἶναι ἄτμητο. Ἔτσι καὶ τὸ γράμμα, καθόσον ὁ λόγος διαιρεῖται σὲ λέξεις, οἱ λέξεις σὲ συλλαβές καὶ κάθε συλλαβὴ σὲ γράμμα-τα. Τὸ γράμμα, ἐλάχιστο μέρος (minima pars), ἄτομο καὶ οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ δι-αιρεῖται»³¹. Πιὸ πειστικὴ συνέπεια ὑποδηλώνει ἡ μαρτυρία τοῦ Isidorus, στὸ βαθμὸ πού παρατηρεῖ πῶς τὸ γράμμα (littera) εἶναι ἄτομο. Παρόμοια ἄποψη ἔχει καὶ ὁ Beda Venerabilis³²: «ἀπὸ αὐτὰ τὰ γράμματα μὲ ὁμοιον παράδειγμα στοιχεῖα λέγο-νται, ἐπειδὴ εἶναι ὁμοιότατα μέρη, ἔτσι οὐδὲν μέρος ἐκείνων ὑπάρχει». Οἱ παρα-πάνω μαρτυρίες ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν ὄντολογικὴ ὑφὴ τῆς γλώσσας εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴ διδασκα-λία του «περὶ ὄντος».

III. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ «θέσει» λειτουργία τῆς γλώσσας

Εἶδαμε μέχρι τώρα ὅτι κατὰ τὸ Δημόκριτο ἡ γλῶσσα εἶναι σύμβαση («θέσει») ὡς πρὸς τὴ λειτουργία της καὶ κόρη τῆς ἀνάγκης γιὰ ἐπικοινωνία ὡς πρὸς τὴν ἀφετηρία τῆς γένεσής της, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ Guthrie³³, κατὰ τὸν 5^ο αἰῶνα ἦταν διάχυτη ἡ ἀντίληψη ὅτι αἰτία γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ στά-θηκε ἡ ἀνάγκη. Στὸ ἀπ. B26, πού ὁ H. Diels ἔχει λάβει ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Νεο-πλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου στὸν πλατωνικὸ διάλογο «Κρατύλος», ἐκτίθεται μιὰ ἐπιχειρηματολογία πού ἀποδίδεται στὸ Δημόκριτο σχετικὰ μὲ τὴ «θέσει» λει-τουργία τῆς γλώσσας. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει διατυπώσει ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ἀποσπάσματος. Ὡς γνωστόν, στὸ διάλογο αὐτὸ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ἑρμογένης διαφωνεῖ μὲ τὸν Κρατύλο. Ὁ πρῶτος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σημασία τῶν ὀνομάτων εἶναι μόνο «θέσει» (convention), δηλαδὴ συμβατική. Ἀντίθετα ὁ Κρατύλος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ σημασία τῶν ὀνομάτων εἶναι «φύσει» (natural). Ὁ Πρόκλος γράφει: «Ὅτι τῆς Κρατύλου δόξης γέγονεν Πυθαγόρας τε καὶ Ἐπίκουρος, Δημόκριτος δὲ καὶ Ἀριστοτέλης³⁴ τῆς Ἑρμογένους». Στὴ συνέχεια

31. *Isidori Hispalensis Etymologiae*, III, 2, 4 (= P.L. 82, 473), ἔκδ. W. M. Lindsay, Clarendon Press, 1911 (ἡ μετάφραση δική μου). Τὸ ἔργο φέρεται μὲ τὸν ἀπλὸ τίτλο «*Etymologiae*»· ἀποτε-λεῖται ἀπὸ εἴκοσι βιβλία (XX) καὶ θεωρήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀνα-γέννησης ἡ πιὸ περιεκτικὴ ἀναφορά στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη. Τὸ ἔργο κυκλοφορήθηκε εὐρέ-ως μετὰ τὸ 1470. (Βλ. *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, ἐκδότες C. B. Schmitt - Q. Skinner, ἀνατ. 1992, σ. 784).

32. *De natura rerum*, I, 2 (P.L. 90, 1132).

33. *A History of Greek Philosophy*, τόμ. II, ὁ.π., σ. 473.

34. Σύγκρινε Πλάτ. Κρατ., 384d, μὲ Ἀριστ. *Περὶ ἐρμηνείας* I2, 16a19-21. «Ὅνομα μὲν οὖν ἐστὶ φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου, ὡς μηδὲν μέρος ἐστὶ σημαντικὸν κεχωρισμέ-νον». Βλ. καὶ Ἀριστ. *Περὶ ψυχῆς* B8. 420b32-33. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν συμβατικὸ καὶ μὴ φυσικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ τὰ πράγματα εἶναι φυ-σικὰ καὶ ὡς ἐκ τούτου τὰ ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς λαοὺς καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τίς σκέψεις περὶ τῶν πραγμάτων, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποτελοῦν ὁμοιώματά τους, ὁμῶς οἱ λέξεις πού τὰ ἐκφράζουν διαφέρουν ἀπὸ λαὸ ἀπὸ λαὸ. Στὸ *Περὶ ἐρμηνείας*, 2, 16a27-29,

ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος ἐπιλέγει γιὰ νὰ δείξη τὴν ἀντίθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ «φύσει» καὶ «θέσει» τὴν ἀποψη τοῦ Πυθαγόρα γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ αὐτὴ τοῦ Δημοκρίτου. Πράγματι ὁ Πυθαγόρας πιστεύει πὺς ὁ νοῦς, μετὰ τὸν «ἀριθμόν», εἶναι αὐτὸ ποὺ διαθέτει τὴν πρὸ μεγάλη σοφία ἀπὸ τὰ «ὄντα», γιατί αὐτὸς εἶναι «ὁ τὰ ὀνόματα τοῖς πράγμασι θέμενος» καὶ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Πρόκλου³⁵: «οὐκ ἄρα, φησὶ Πυθαγόρας, τοῦ τυχόντος ἐστὶ τὸ ὀνοματουργεῖν, ἀλλὰ τοῦ τὸν νοῦν ὁρῶντος καὶ τὴν φύσιν τῶν ὄντων· φύσει ἄρα τὰ ὀνόματα».

Ἀντίθετα «ὁ Δημόκριτος θέσει λέγων τὰ ὀνόματα διὰ τεσσάρων ἐπιχειρημάτων τοῦτο κατεσκευάζεν». Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δημοκρίτου εἶναι: 1) τὸ «ἐκ τῆς ὁμωνυμίας», δηλαδὴ διάφορα πράγματα «καλοῦνται τῷ αὐτῷ ὀνόματι». Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὀνομάζει ὁ Δημόκριτος «πολυσημον», δηλαδὴ μιὰ λέξη μπορεῖ νὰ σημαίνει πολλὰ πράγματα. Γιὰ παράδειγμα ἡ λέξη κάθισμα μπορεῖ νὰ σημαίνει καρέκλα, σκαμνί, πολυθρόνα κ.λ.π. 2) τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι τὸ «ἐκ τῆς πολυωνυμίας»³⁶, τὸ ὁποῖο ὁ Δημόκριτος ὀνομάζει «ἰσόρροπον»: «διάφορα ὀνόματα ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἐν πράγμα ἐφαρμόσουσιν». Ὁ Guthrie³⁷ ἀσχολίαστα μεταφράζει μέρος τοῦ δημοκρίτειου ἐπιχειρήματος ὡς ἑξῆς: «different names are applied to one and the same thing», ἐπιμένοντας μόνον στὴν προβολὴ τοῦ βασικοῦ νοήματος τῆς πρότασης, ἐνῶ δὲν ἐπισημαίνει κάποιες ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες ποὺ ἐμφανίζονται, ἀν ἐξετασθῇ στὸ σύνολό της ἡ περίοδος λόγου μὲ τὴν ὁποία διατυπώνεται αὐτὸ τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα τῆς «πολυωνυμίας». Ἡ περίοδος τοῦ ἀποσπάσματος ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ ἔχει ὡς ἑξῆς: «καὶ ἐκ τῆς πολυωνυμίας· εἰ γὰρ τὰ διάφορα ὀνόματα ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἐν πράγμα ἐφαρμόσουσιν, καὶ ἐπάλληλα, ὅπερ ἀδύνατον». Ὁ συλλογισμὸς ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν ὅρο «πολυωνυμίας» δὲν συνδέεται μ' αὐτὸν καὶ δὲν τὸν ἐπεξηγεῖ. Ὁ J. Luce³⁸ ἀσχολήθηκε ad hoc μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου μὲ τὸ ὁποῖο διατυπώνεται τὸ ἐπιχείρημα τῆς «πολυωνυμίας - ἰσόρροπον». Ὁ Luce, ξεκινώντας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὺς στοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τὸ 2ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ὕστερα ἡ λέξη «ἐπάλληλος» σημαίνει πάντοτε σὲ «στενὴ διάταξη» (close order) ἢ «σὲ ἄμεση συνέπεια» (rapid sequence), ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση πὺς καμμία ἀπὸ τίς σημασίες αὐτὲς τοῦ «ἐπάλληλος» δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, προτείνει τὴ χωριστὴ ἀνάγνωσή του «ἐπ' ἄλληλα». Τὸ «ὅπερ ἀδύνατον» ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ κείμενο συνάγεται ὡς «εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴ» (reductio ad absurdum) στὴν περίπτωσι ποὺ υἱοθετήσουμε τὴ διόρθωσή του. Μὲ τὴ

διαβάζουμε: «...φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδὲν ἐστίν, ἀλλ' ὅταν γένηται σύμβολον· ἐπεὶ δηλοῦσί γε τι καὶ οἱ ἀγράμματοι ψόφοι οἷον θηρίων, ὧν οὐδὲν ἐστίν ὄνομα». Ἰσχύει βέβαια ἡ διαπίστωσις μας ὅτι ὁ Δημόκριτος ὁμιλεῖ πρῶτος γιὰ τὴν «λέξη-σύμβολο». Γιὰ τὴ θεωρία καὶ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ γλῶσσα βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν παρατιθέμενη εἰδικὴ βιβλιογραφία στὸ *The Cambridge Companion to Aristotle* (ἐκδ. J. Barnes) 1995, σσ. 309-310.

35. Ἀπ. B26.

36. Ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει (Κατῆγ. 1, 1a): «ὁμώνυμα λέγεται ὧν ὄνομα μόνον κοινόν, ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος».

37. *A History of Greek Philosophy*, σ. 475.

38. «An Argument of Democritus about Language», *The Classical Review*, 83 (1969), 3-4.

διόρθωση του Luce ή ακριβής μετάφραση είναι: «αὐτό [sc. οὐ φύσει τὸ ὄνομα] συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν πολυωνυμία· καθόσον, ἂν διαφορετικὰ ὀνόματα ἐφαρμοσθοῦν σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, αὐτὰ θὰ ἐφαρμοσθοῦν ἐπίσης τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, γεγονός πού εἶναι ἀδύνατο». Μὲ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ὁ Δημόκριτος δὲν σκοπεύει νὰ υποστηρίξη τὴν ἄποψη του ὅτι τὰ ὀνόματα εἶναι «θέσει», ἀλλὰ ἐπιδιώκει μ' ἓνα *argumentum e contrario* ὄχι μόνον νὰ κρίνῃ τὴν ἀντίθετη θεωρία ὅτι «φύσει» τὰ ὀνόματα καὶ ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ὀδηγοῦνται σὲ ἄτοπον, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς πείσῃ νὰ συμφωνήσουν μὲ τὴ δική του ἄποψη.

Πιο ἀναλυτικὰ ὁ Δημόκριτος πιστεύει πὼς ἡ «πολυωνυμία», πού εἶναι κάτι ἐμπειρικὰ αὐταπόδεκτο, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ θεωρία τοῦ «φύσει» γιὰ τὴ γένεση καὶ λειτουργία τῆς γλώσσας, «γιατί, ἂν διαφορετικὰ ὀνόματα ἐφαρμοσθοῦν σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, αὐτὰ θὰ ἐφαρμοσθοῦν ἐπίσης τὸ ἓνα στὸ ἄλλο». Αὐτὸ ὁμῶς ὀδηγεῖ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς «φύσει» θεωρίας σὲ ἀδιέξοδο, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὴ δική τους ἄποψη τὸ ὄνομα ἔχει τετὴ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον καὶ ταυτίζεται μὲ ὀρισμένο πρᾶγμα. Γιὰ παράδειγμα, ἂν τὸ Α σημαίνει Β καὶ τὸ Β σημαίνει Γ, τότε τὸ Α σημαίνει Γ. Αὕτῃ ἡ ἐρμηνεία ἰσχύει, ὅταν δεχόμαστε ὅτι τὰ ὀνόματα εἶναι «θέσει», δηλαδὴ κατὰ συνθήκη, καὶ ὅτι ὑπόκεινται σὲ μεταβολὲς καὶ μεταθέσεις σχετικὰ μ' ἐκεῖνο πού ὀνομάζουν. Ἀντίθετα εἶναι ἀδύνατον, ἂν οἱ λέξεις εἶναι «φύσει», γιατί τότε κάθε μεταβολὴ εἶναι ἀδύνατη.

Τὸ τρίτο ἐπιχείρημα σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα ὁ Δημόκριτος τὸ ὀνομάζει «μετώνυμον». «Μετωνυμία» εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος ὅπως «τὸν Ἀριστοκλέα μετωνόμασamen Πλάτωνα». Ἄν τὰ ὀνόματα ἦταν «φύσει», θὰ ἦταν ἀδύνατον ἡ «μετάθεση», ἀφοῦ στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ὄνομα καὶ πρᾶγμα θὰ ταυτίζονταν. Τὸ τέταρτο ἐπιχείρημά του ὁ Δημόκριτος τὸ ὀνομάζει «ἀνώνυμον». Τὸ γεγονός ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι συμβατικὸ πνευματικὸ δημιούργημα «θέσει» στὸ ὅποιο ἔφθασε ὁ ἄνθρωπος κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης γιὰ ἐπικοινωνία ἀποδεικνύεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν παρατηρούμενη ἑλλειψὴ ὁμοειδῶν ὀνοματικῶν σχηματισμῶν («ἐκ τῆς τῶν ὁμοίων ἑλλείψεως»). Στὴ λέξιν «φρόνησις» ἀντιστοιχεῖ τὸ «φρονεῖν», ἐνῶ γιὰ τὴ λέξιν «δικαιοσύνη» δὲν ὑπάρχει ἀνάλογο ἀπαρέμφατο. Ὁ Guthrie κατανοεῖ χωρὶς ἰδιαίτερα σχόλια, τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, γι' αὐτὸ καὶ ἀπλὰ καὶ μόνον μεταφράζει: «αὐτὸ εἶναι δυνατό γιὰ τὴ σκέψιν (φρόνησις) παράλληλες ἐννοίες, γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ὅποια μιὰ λέξις ὑπάρχει, ἐνῶ γιὰ μιὰ ἄλλη δὲν ὑπάρχει». Σημειώνει στὴ συνέχεια πὼς στὴ λέξιν «δικαιοσύνη» δὲν ὑπάρχει ἀπαρέμφατο, γιατί δὲν ὑπάρχει πράξις (ἐνεργεῖν) πού ν' ἀνταποκρίνεται στὴ «δικαιοσύνη»³⁹. Ὁ Β. Νέστλε⁴⁰ κατανοεῖ τὸ «ἀνώνυμον» ὡς ἑλλειψὴ λέξεων γιὰ ὠρισμένες παραστάσεις. Παρόμοια κατανοεῖ τὸ ἐπιχείρημα καὶ ὁ Th. Cole⁴¹. Τὰ «ἀνώνυμα» πρᾶγματα ἢ οἱ ιδέες

39. *A History of Greek Philosophy*, δ.π., σ. 475.

40. Β. Νέστλε, *Ἀπὸ τὸν Μῦθο στὸ Λόγο*, μτφ. Α. Γεωργίου, Ἀθῆναι, ἐκδ. Γνώση, 1999, τομ. Α', σ. 286.

41. *Democritus and the Greek Anthropology*, δ.π., σ. 68. Ὁ Th. Gomperz, *The Greek Thinkers*, δ.π., σσ. 396-397 ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἰσχὺ τοῦ τέταρτου ἐπιχειρήματος καὶ ση-

εἶναι ὅλα ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν ὄνομα, γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει βρεῖ λέξη γιὰ νὰ τὰ δηλώσῃ. Αὐτὰ τὰ πράγματα ἦταν πιὸ πολλὰ στὸ παρελθὸν καί, ἴσως, θὰ εἶναι ἐλάχιστα στὸ μέλλον. Ὁ Cole μὲ τὴν παρατήρησή του θεωρεῖ τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Δημοκρίτου ὡς μιὰ προοπτικὴ ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης τοῦ χαρακτήρα τῆς γλώσσας· καὶ ἐνισχύει τὴν ἄποψή του μὲ ἀναφορὰ στὸ κείμενο τοῦ Διοδώρου «πολλὰ τῶν ἀνωγύμων τυχεῖν προσηγορίας» (I,16, 1). Πρέπει νὰ ἐπισημάνωμε πῶς τὸ «τυχεῖν» συνδέει αὐτὴ τὴν πρόταση τοῦ Διοδώρου μὲ τὴν ἔκφραση μὲ τὴν ὁποία τελειώνει τὸ ἀπ. B26 («τύχη ἄρα καὶ οὐ φύσει τὰ ὀνόματα»), ὅπου δηλώνεται μιὰ πιὸ προχωρημένη θέση τοῦ Δημοκρίτου ὅτι τὰ ὀνόματα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυχαία ἐπινόηση.

IV. «Τριτογένεια»: ἀπ. Δημ. B2

Ἡ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ γλώσσα δὲν ὁλοκληρώνεται μὲ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων του σχετικὰ μὲ τὴ γένεση καὶ τὴν ὄντολογία τῆς ποὺ σχολιάσαμε παραπάνω. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀπόψεις ποὺ διατυπώσαμε μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου (A5) γιὰ τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας καὶ τὴ θεμελιώδη ἀξία τῆς γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ ἀπ. B2 ἀφήνει περιθώριο γιὰ μερικές ἀκόμη ἀναλύσεις σχετικὰ μὲ τίς λειτουργίες καὶ τὴν ἐπικοινωνιακὴ δυναμικὴ τῆς. Ὁ Διογένης Λαέρτιος⁴² ἀναφέρει πῶς ὁ Θράσυλλος, ὁ ὁποῖος «ἀναγέγραφε κατὰ τετραλογία» τὰ ἔργα τοῦ Δημοκρίτου, ὡς τέταρτο ἔργο τῆς πρώτης τετραλογίας τῶν «Ἡθικῶν» ἀναγράφει τὸ ἔργο μὲ τὸν τίτλο «Τριτογένεια» καὶ στὴ συνέχεια ἐπεξηγεῖ: «τοῦτο δὲ ἐστὶν ὅτι τρία ἐξ αὐτῆς ἃ πάντα ἀνθρώπινα συνέχει». Μὲ τὸν ὅρο «τριτογένεια» δηλώνονται τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνεται ἡ «φρόνηση» τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἄλλως τρεῖς ἀρχές τίς ὁποῖες, ἂν ἀκολουθῇ ὁ ἄνθρωπος, πορεύεται σωστὰ στὴ ζωὴ του. Στὸ ἀπ. B2: «Τριτογένεια ἢ Ἀθηνᾶ κατὰ Δημόκριτον φρόνησις νομίζεται, γίνεται δὲ ἐκ τοῦ φρονεῖν τρία ταῦτα· βουλευέσθαι καλῶς, λέγειν ἀναμαρτήτως καὶ πράττειν ἃ

μειώνει, «φαίνεται ὅτι στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὁ Δημόκριτος ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ συλλογισμοῦ, γιατί αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα (ἀνώνυμον) εἶναι μετὰ δυσκολίας μιὰ ἀπόδειξη ἐνάντια στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐσωτερικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων καὶ τὰ ὀνομασμένα πράγματα. Φανταζόμαστε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Δημόκριτος προσπάθησε νὰ ἐκφράσῃ κάτι μὲ διαφορετικὸ καὶ πολὺ κατανοητὸ τρόπο. Ἄν ἡ γλώσσα ἦταν ἓνα θεῖο δῶρο ἢ δημιούργημα τῆς φύσης (φύσει), θ' ἀναγνωρίζαμε στίς ἐκδηλώσεις τῆς ἓναν ὑψηλότερο βαθμὸ προσαρμογῆς ἀπὸ ὅσο στὴν πραγματικότητά αὐτὴ παρουσιάζει. Ἀλλὰ ἡ ἐναλλασσόμενη εἰκόνα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἔλλειψης, τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς ἀστάθειας καὶ τελικὰ τῆς συνολικῆς ἀδυναμίας τῶν ἀναγκαίων μέσων γιὰ ἓνα τέλος, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ἀδυναμία εἶναι ἀρκετὰ οἰκεία σὲ ἀτελεῖς τύπους τῆς ἀνθρώπινης ἐφευρετικότητος, δὲν θὰ προσιδιάζῃ σὲ ἐπιτεύγματα τὰ ὁποῖα περιγράφουμε γιὰ τὴν ἐξουσία ἢ τὸν ἔλεγχο τῶν θείων ἐνεργειῶν». Καὶ καταλήγει: «ἂν ἀποδώσωμε τὴ σκέψη τοῦ Δημοκρίτου μὲ ὁρους τῆς νεότερης διανόησης θὰ λέγαμε τὰ ἑξῆς: Ἡ γλώσσα δὲν εἶναι ἓνας ὄργανισμός, γιατί ἡ ἐμπειρία μᾶς διδάσκει ὅτι οἱ ὄργανισμοὶ διαθέτουν πολὺ ὑψηλότερο βαθμὸ τελειότητος ἀπ' αὐτὸν τῆς γλώσσας, μιὰ παραχώρηση στὴν ἐμπειρία τὴν ὁποία μπορούμε νὰ ἀποδώσωμε στὸ Δημόκριτο, παρὰ τὸν ἔντονο ἀντι-τεολογισμό του».

42. IX 45-49.

δεῖ. Δημόκριτος δὲ ἐτυμολογῶν τὸ ὄνομα [sc. Τριτογένεια] φησὶν, ὅτι ἀπὸ τῆς φρονήσεως τρία ταῦτα συμβαίνει· τὸ εὖ λογίζεσθαι, τὸ εὖ λέγειν καὶ τὸ πράττειν ἃ δεῖ»⁴³. Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «Τριτογένεια» ἔχει ἀλληγορικό χαρακτήρα. Ἡ λέξις «Τριτογένεια» χρησιμοποιήθηκε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Δημόκριτο ὡς προσηγορικό ὄνομα τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Πρῶτα στὸν Ὅμηρο⁴⁴ καὶ στὴ συνέχεια σὲ δύο στίχους τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου⁴⁵. Ὁ Δημόκριτος σαφῶς ἐξισώνει τὴν «Τριτογένεια Ἀθηνᾶν» μὲ τὴν «φρόνησιν».

Πρὶν ἀπὸ τὶς ad hoc ἀναλύσεις τοῦ ἀποσπάσματος, κρίνουμε ἀναγκαῖο νὰ σχολιάσωμε τίς ἀπόψεις ποὺ ἔχει διατυπώσει ὁ Richard Bodēus σ' ἓνα ἀρθρο του⁴⁶. Ὁ Bodēus μὲ ὀλοφάνερο δισταγμό, πολλὴ ἐπιφύλαξη καὶ ὁμολογημένη ἀβεβαιότητα διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ὁ ὅρος «Τριτογένεια» ἔχει ἱρανική προέλευση, γιατί περιέχεται στὴν Zend Avesta⁴⁷, τὸ ἱερὸ βιβλίον τοῦ Ζωροαστρισμοῦ, καὶ ἀπὸ ἐδῶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Δημόκριτο. Γιά λόγους ὅμως ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας πρέπει ν' ἀναφέρωμε ὅτι ὁ ἴδιος εἶναι πολὺ προσεκτικός στὴ διατύπωσή του, ἀφοῦ γράφει: «ἂν καὶ αὐτὲς οἱ ἀξίες (good thinking, good speaking, and good acting: ἔτσι μεταφράζει τὸ «εὖ λογίζεσθαι», τὸ «εὖ λέγειν» καὶ τὸ «πράττειν ἃ δεῖ») δὲν εἶναι ξένες στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, κάποια μαρτυρία ὑποδηλώνει ὅτι ἡ δημοκρατία μορφοποίησέ τους μπορεῖ νὰ εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν καλὰ ἐξελεγχμένη ἱρανική θεωρία»⁴⁸. Πάλι ἐπιφυλακτικός σ' ἄλλο σημεῖο γράφει: «Μποροῦμε νὰ θεωρήσωμε τὴ δυνατότητα μιᾶς ξένης ἐπίδρασης».

Τὸ βασικὸ ἐπιχειρημὰ του γιὰ νὰ στηρίξη τὴν παραπάνω ἄποψη ἀντλεῖ ὁ Bodēus ἀπὸ μιὰ μαρτυρία τοῦ Διογένη Λαερτίου, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ὁ Ξέρξης κατὰ τὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας πέρασε ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, τὴν πατρίδα τοῦ Δημοκρίτου, καὶ ὡς ἀντίδωρο τῆς δαψιλοῦς φιλοξενίας ποὺ ἔτυχε ἀπὸ τοὺς Ἀβδηρίτες ἄφησεν «ἐπιστάτας», «παρ' ὧν τά τε περὶ θεολογίας καὶ ἀστρολογίας ἔμαθεν ἔτι παῖς ὧν (sc. ὁ Δημόκριτος)»⁴⁹. Ὁ Ἡρόδοτος, στὸν ὁποῖον κάνει μνεία στὸ κείμενό του ὁ Διογένης Λαέρτιος, ἀναφέρει πράγματι ὅτι ὁ Ξέρξης πέρασε δύο φορὲς ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα. Πρῶτον κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὴν Ἑλλάδα⁵⁰ καὶ δεύτερον κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀσία⁵¹ μετὰ τὴν ἥττα του στὴ Σαλαμίνα (480 π.Χ.). Ὁ Ἡρόδοτος δὲν ὁμιλεῖ ὅμως γιὰ «ἐπιστάτας» ποὺ ἄφησε ὁ

43. Βλ. καὶ Σούδα, «Τριτογένεια», σ. 1044 (ἔκδ. Imm. Bekker, 1854).

44. Ὁδ. Δ 515, Θ 39, Χ 183 καὶ Ὁδ. γ378.

45. Στιχ. 895 καὶ 924.

46. R. Bodēus, «An Iranian Profile of Democritus», *Journal of Indoeuropean Studies*, 2 (1972), 63-69.

47. Βλ. σχετικὰ Μ. Eliade - J. Couliano, *Λεξικὸ τῶν θρησκειῶν*, ἑλλ. μτφ. Ε. Γαζής (ἔκδ. Χατζηνικολῆ), Ἀθήνα 1992, σσ. 123-132.

48. Ὁ.π., σ. 63.

49. Διογ. Λαέρτ., IX 34.

50. Ἱστορίη, VII 109: «Παραμείβετο, Μαρόνεια, Ἀβδηρα».

51. Ἱστορίη, VIII 120: «... ὀπίσω ἀφικόμενος ἐς Ἀβδηρα καὶ ξενίην τε σφέ...».

Ξέρξης στὰ Ἀβδηρα κατὰ τὶς δύο διελεύσεις του, οἱ ὅποιοι νὰ δίδαξαν τὸν Ζωροαστριισμό στὸ Δημόκριτο. Ἄν παραβλέψουμε τὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀνάλογη ἀναφορά τοῦ Ἡροδότου σὲ «ἐπιστάτας», ὅπως ἀναφέρει ὁ Διογένης Λαέρτιος, καὶ δεχθοῦμε ὅτι κάτι τέτοιο πράγματι συνέβη, τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Bodēus εἶναι καὶ πάλι ἀστήρικτο, διότι κατὰ τὶς διελεύσεις τοῦ Ξέρξη ὁ Δημόκριτος δὲν εἶχε γεννηθεῖ, ἀφοῦ ἡ γέννηση τοῦ Δημοκρίτου τοποθετεῖται σύμφωνα μὲ τὸν Guthrie⁵² στὸ 470-460 π.Χ.

Ἡ γνώμη τοῦ Bodēus ἀναδεικνύεται ἀστήρικτη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάσουμε τὴν ἀρχαιολογία τοῦ ὀνόματος «Τριτογένεια». Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ Zend Avesta εἶναι χρονολογικὰ παλαιότερο κείμενο ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ὁπότε ἡ χρονολογικὴ προτεραιότητα θὰ ἐπέτρεπε μιὰ νομιμοποίηση ἐπίδρασης τοῦ πρώτου κειμένου στὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ γνώμη τοῦ Bodēus παραμένει μετέωρη, ἀφοῦ ἡ δημιουργία τοῦ ὀνόματος «Τριτογένεια» ὡς προσηγορικοῦ τῆς Ἀθηνᾶς χάνεται στὴν ἀχλύ τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου⁵³, ὅπου τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ σύγκριση παραμένουν ἀπροσδιόριστα καὶ κάνουν τὴ σύγκριση μὲ βάση χρονολογικὴ προτεραιοποίηση ἀνέφικτη.

Ὁ Δημόκριτος στὸ ἀπ. 2 θεωρεῖ ὡς δεδομένο ἀπὸ παλαιότερα ὅτι ἡ «Τριτογένεια» εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ. Τὸ νέο ποὺ εἰσάγει εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς «φρονήσεως» μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, ποὺ εἶναι ἐκφράσεις τοῦ «φρονεῖν»: α) «βουλευέσθαι καλῶς - εὖ λογίζεσθαι»· β) «λέγειν ἀναμαρτήτως - τὸ εὖ λέγειν»· γ) «πράττειν ἃ δεῖ - τὸ πράττειν ἃ δεῖ». Ἡ «φρόνησις» σημαίνει ἐδῶ «σοφίαν» ἀπὸ πνευματικὴ καὶ πρακτικὴ ἄποψη (practical wisdom)⁵⁴. Ὁ Δημόκριτος, ὅπως ὁ σχεδὸν σύγχρονός του

52. *A history of Greek philosophy*, ὁ.π., σ. 386. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ Δημοκρίτου βλ. I. Δελλῆς, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς συνείδησης στὸ Δημόκριτο* (διατριβή), Θεσ/νίκη (Πάτρα 1985), σ. 3, σημ. 3.

53. Ἡ Ἀθηνᾶ ὀνομάσθηκε «Τριτογένεια», γιατί γεννήθηκε κοντὰ στὸν ποταμὸ «Τρίτωνα» ἢ τὴν Τριτωνίδα λίμνη (Ἀπολλοδ. *Βιβλιοθήκη*, I, 3, 6)· Πανστανίας, *Βοιωτικά*, 33, 7. Σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλη ἐκδοχὴ ἡ Ἀθηνᾶ ὀνομάσθηκε «Τριτογένεια», γιατί γεννήθηκε τρίτη μετὰ τὴν Ἄρτεμη καὶ τὸν Ἀπόλλωνα. Σύμφωνα μὲ μιὰ τρίτη ἄποψη ἡ Ἀθηνᾶ ὀνομάσθηκε «Τριτογένεια», γιατί γεννήθηκε ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Διὸς ποὺ ἐπὶ τὸ αἰολικὸν λεγόταν «Τριτῶ». Βλ. *Etymologicum Magnum* (ἐκδ. Th. Gaisford, 1994), σ. 769: «Ἡ ἐπειδὴ τριτῶ ἐστίν· ὅπερ κατὰ Ἀθαμᾶνας σημαίνει κεφαλὴν». Στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία, VI 194 ἡ ἐπὶκλιση τῆς Ἀθηνᾶς ὡς «Τριτῶ»: «Σῶζε, θεὰ Τριτοῖ, τὰ τεθέντα τε τὸν τ' ἀναθέντα». Βλ. λέξη «Τριτογένεια» καὶ τὸ ἐπίθετο «Τριτογενής» στὸ *LSJ*. Βλ. ἀκόμη *Realencyclopädie* (G. Wissowa), VII, A, 1: 244-245, πλήρη κατάλογο χωρῶν ἀρχαίων κειμένων στὰ ὁποῖα κεῖται ὁ ὅρος «Τριτογένεια» καὶ οἱ σχετικοὶ μ' αὐτὸν ὅροι.

54. Βλ. *Λεξικὸν τῆς Προσωκρατικῆς Φιλοσοφίας* (ἐκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι 1994, σ. 403· καὶ F. E. Peters, *Greek philosophical terms: a historical lexicon*, N. York, Univ. Press, N. York, 1967, σ. 157. Μὲ δεδομένο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε τὴ φιλοσοφία τοῦ Δημοκρίτου καὶ τὴν ἀναφέρει κριτικὰ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ «φρόνησις» στὸ ἀπ. B2 ἔχει μιὰ πολυσήμαντότητα, ὅπως αὐτὸ παρατηρεῖται στὴ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη. Ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας ὑπόθεσης εἶναι ἐφικτή, γιατί στὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ «βουλευέσθαι» (*Ἠθικ. Νικ.* 1141b8-9)

Σωκράτης⁵⁵, φαίνεται πώς πίστευε ότι ή φρόνησις είναι ή θεμελιώδης ἀρετή ἀπὸ τὴν ὁποίαν πηγάζουν ή ἐξαρθῶνται ὅλες οἱ ὑπόλοιπες. Πρώτη ἐκδήλωση τῆς φρόνησις είναι «ή ὀρθή σκέψη» (τὸ εὖ λογίζεσθαι). Ἡ «ὀρθή σκέψη», ποὺ στοῦ Α5 ὀνομάζει ὁ Δημοκρίτος «ψυχῆς ἀγχίνοιαν», αἰσθητοποιεῖται μὲ τὸ «εὖ λέγειν», ποὺ σημαίνει τὸ νὰ ὁμιλῇ κανεῖς «σωστὰ=ἀναμαρτήτως» καὶ ὄχι μόνο καλὰ («εὖ»). Ἡ σύνδεση τῆς σκέψης μὲ τὴ γλῶσσα, ἂν καὶ ὑποδηλώνεται μόνο στοῦ συγκεκριμένου σημείου, διατυπώνεται μὲ σαφῆ τρόπο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα⁵⁶. Ὡστόσο τίποτε δὲν ἀποκλείει αὐτὴ ή σύνδεση «σκέψης-λόγου» νὰ εἶναι σαφῆς καὶ στοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἀρδηρίτη, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ή λέξη «λόγος» σημαίνει τὸ λογικὸ, τὴ «διάνοια» στοῦ ἀπ. Β146. Ἡ ἐναλλαγή τῆς σημασίας τοῦ «λόγου» ὡς ὁμιλίας, ὅπως στοῦ Β2, καὶ σκέψης, ὅπως στοῦ Β146 («τὸν λόγον ἐντὸς ἥδῃ τρεφόμενον καὶ ῥιζούμενον ἐν αὐτῷ»), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμε ὅτι σκέψη καὶ λόγος δὲν εἶναι κάτι διαφορετικὸ στὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου. Ἡ ὀρθότητα τῆς σκέψης ἐλέγχεται, κρίνεται καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σωστὴ διατύπωσή της μέσω τοῦ λόγου δηλαδὴ τῆς ἐκφρασις. «Τὸ πράττειν ἃ δεῖ» ὡς τρίτη μορφή ἐκφρασις τῆς φρονήσεως παίρνει τὴ μορφή πρακτικῆς (ἠθικῆς) ἀρετῆς. Μὲ τὰ τρία ἀπαρέμφορα «τὸ εὖ λογίζεσθαι», «τὸ εὖ λέγειν» καὶ «πράττειν ἃ δεῖ» ὁ Δημοκρίτος ἐξαιρεῖ τὴν προνομιακότητα τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Μὲ τὴ σκέψη, τὸν λόγο καὶ τὴν πράξη ὁ ἄνθρωπος ἐπικοινωνεῖ, δημιουργεῖ καὶ ὑπάρχει σὲ μιὰν ἰσόρροπη σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Στὴν ἐπικοινωνία πρωταγωνιστικὸ ρόλο παίζει ὁ λόγος (ὁμιλία), ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶναι σωστὴ προϋποθέτει τὴν ὀρθή σκέψη, καὶ γιὰ τὴ δῆλωση τῆς σωστῆς παρουσίας του ἀπαιτεῖται ή ὀρθή πράξη, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ «εὖ λογίζεσθαι». Ἄν τὸ «εὖ λογίζεσθαι» συνεπάγεται τὸ «πράττειν ἃ δεῖ» καὶ τὸ «εὖ λέγειν», τότε δὲν παραμένουν ἀσύνδετα «τὸ εὖ λέγειν» μὲ τὸ «πράττειν ἃ δεῖ». Ἡ σκέψη τοῦ Δημοκρίτου εἶναι ὀρθολογιστική, ὅταν ἐξαρτᾶ τὸ «λέγειν» καὶ τὸ «πράττειν» ἀπὸ τὸ «λογίζεσθαι», ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἐνιστική.

Οἱ κατευθυντήριες αὐτὲς ἀρχές τῆς ζωῆς ἢ ἀρετῆς καὶ δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, ἐκδηλώσεις τῆς «φρονήσεως». Μὲ αὐτὲς τῆς ἀρετῆς ὁ ἄνθρωπος δηλώνει τὴν παρουσία του, ἐπικοινωνεῖ κατανοητὰ μὲ τοὺς ἄλλους καὶ πράττει συνειδητὰ μετὰ ἀπὸ τὸ «εὖ λογίζεσθαι» «ἃ δεῖ». Ἡ λογικὴ ἔτσι ὑπηρετεῖ τὴν ἠθική. Ὁ Δημοκρίτος δὲν θὰ εἶχε ποτὲ φαντασθῇ πὼς μὲ τῆς ἀπόψεις του αὐτὲς δίδασκε κανόνες ἐμπορικῆς ἐπικοινωνιακῆς διαδικασίας, ἀφοῦ τὸ σύγχρονο marketing θεμελιώνεται διαδοχικὰ στοῦ «εὖ λογίζεσθαι», «τὸ εὖ λέγειν» καὶ «τὸ πράττειν ἃ δεῖ», ὥστε νὰ προωθηθεῖ μὲ ἐπιτυχία ἓνα προϊόν. Ὁ Δημοκρίτος σκέπτεται τὴν «Τριτογένεια Ἀθηνᾶ» ή σκέψη του, χωρὶς ἀξιολογικὴ κρίση, ὑπηρετεῖ σήμερα τὸν κερδῶο Ἑρμῇ.

εἶναι «κρίση», εἶναι «προαίρεση», «πράξη». Γιὰ τῆς σημασίες τοῦ ὅρου «φρόνησις» στὸν Ἀριστοτέλη βλ. ἐνδ. Θ. Σκαλτσᾶς, Ὁ Χρυσὸς αἰὼν τῆς Ἀρετῆς: Ἀριστοτελικὴ Ἠθική, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα, σσ. 27-45.

55. Βλ. Δημ. δ.π. Β116: «ἦλθον γὰρ εἰς Ἀθήνας καὶ οὐ τίς με ἐγνώκεν».

56. Βλ. Πλάτ., Σοφιστής 263e3-4: «οὐκοῦν διάνοια μὲν καὶ λόγος ταυτόν».

V. Ἡ Ἑρμηνεία τοῦ ἀπ. B145 καὶ ἡ θεωρία τῆς γλώσσας

Μὲ τὶς ἀναλύσεις μας στὸ ἀπ. B26, ποὺ προηγήθηκαν, ἔγινε φανερό ὅτι ὁ Δημόκριτος συνδέει τὸ «λέγειν» μὲ τὸ «πράττειν», ἀφοῦ πιστεύει πῶς καὶ τὰ δύο ἔχουν κοινὴ ρίζα, τὸ «φρонеῖν», τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦν καὶ ἐκδηλώσεις. Μὲ τὸ ἀπόσπασμα B26 πιστεύουμε ἀρχικὰ ὅτι συνδέεται τὸ ἀπ. B145: «λόγος γὰρ ἔργου σκίῃ», ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Διογένη Λαέρτιο. Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ κατανόηση τοῦ ἀποσπάσματος δημιούργησε προβλήματα στοὺς ἐρευνητές. Ὁ Havelock⁵⁷ γράφει πῶς τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀντικατέστησε τὸ παλαιὸ «ἔργον ἔπους σκιά».

Ὁ J. Barnes⁵⁸ μεταφράζει τὸ ἀπόσπασμα σχεδὸν ὅπως καὶ ὁ Guthrie⁵⁹: «*The word is shadow of the deed*», ἀποδίδοντας τὴ λέξη «ἔργον» ὄχι ἀπλᾶ ὡς «*work*» ἢ ὡς «*action*»⁶⁰. Ὁ Guthrie ἀποδίδει τὴ λέξη «ἔργον» ὡς «*deed (or reality)*». Ὁ Barnes στὴ συνέχεια παρατηρεῖ ἀποφθεγματικά: «Μερικοὶ ἔχουν διαβάσει αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα σὰν νὰ σημαίνει ὅτι τὰ ὀνόματα συνδέονται φύσει μὲ τὸν κόσμον· ἐπειδὴ οἱ σκιές ἐκ φύσεως συνδέονται μὲ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν. Ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα (B145) ἐκτὸς κειμένου· καὶ πάρα πολλὰς ἐρμηνεῖες μπορεῖ νὰ δοθοῦν σ' αὐτό». Ἄν δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Barnes, ποὺ εἶναι ἀπροσδιόριστη, ἀφοῦ δὲν κατονομάζει κάποιους ἐρευνητές οἱ ὅποιοι νὰ υἱοθετοῦν τὴ φυσικὴ σχέση «σκιάς - ἀντικειμένου», καὶ τὴ σχέση «λόγου - ἔργου», τότε τὸ ἀπ. B145 ἀναιρεῖ ὅ,τι δηλώνει, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ ἀπ. B26, ὅτι δηλαδὴ ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει». Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο κατανοοῦν τὸ ἀπόσπασμα οἱ J. Wilbur καὶ H. Allen, ὅταν γράφουν ἀνεπιφύλακτα: «Τοῦτο (τὸ ἀπόσπασμα) δηλώνει ἐν τούτοις ἓνα στενὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὴ γλῶσσα καὶ τὴν πραγματικότητα». Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ παρατηρήσωμε εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ ἐρευνητές, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ H. Diels, κατανοοῦν τὴ λέξη «λόγος» ὡς «*Wort*» ἢ «*word*» ἢ «*speech*» μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «*reason*» ἢ «*ratio*». Ἡ παρατήρηση αὐτὴ περιορίζει τὸ νόημα τοῦ ἀποσπάσματος στὴ σχέση «λόγου, ὁμιλίας» καὶ «πράξης».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος, ποὺ εἶναι ἀναιρετικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «νόμος», ποὺ εἶναι στέρεα θεμελιωμένη, ἀξίζει ν' ἀναφέρωμε καὶ δύο ἀκόμη ἐρμηνεῖες γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ καταγραφή τοῦ προβληματισμοῦ, πρῶτον, αὐτὴ τοῦ G. Vlastos, καὶ δευτέρον ἐκείνη τοῦ Guthrie, μὲ σκοπὸ, μετὰ ἀπὸ κριτικὸ ἔλεγχο, νὰ καταλήξωμε στὴ δική μας συν-εξετάζοντας καὶ τὸ ἐκφραστικὸ περιβάλλον τοῦ κειμένου τοῦ Πλουτάρχου, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὸ ἀπόσπασμα. Ὁ G. Vlastos ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἀπό-

57. Βλ. E. A. Havelock, *Preface to Plato*, Blackwell, Oxf. 1963, σ. 164, σημ. 30.

58. J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, Routledge & Kegan Paul, London, vol. II, σ. 166.

59. *A History of Greek Philosophy*, vol. II, σ. 476.

60. J. B. Wilbur - H. J. Allen, *The Words of the Early Greek Philosophers*, Prometheus Books, N. York, 1979, σ. 204.

σπασμα στο πλαίσιο της αντίθεσης «θεωρία και πράξη», ή όποια βρίσκει την κατάλληλη έκφρασή της στη σκέψη του Δημοκρίτου. Ο ίδιος κατανοεί το «λόγος έργου σκιή» (B145) σε συνδυασμό με το άπ. B82: «κίβδηλοι καὶ ἀγαθοφανέες οἱ λόγῳ μὲν ἅπαντα, ἔργῳ δὲ οὐδὲν ἔρδοντες», όπου η αντίθεση «λόγῳ-ἔργῳ» είναι ολοφάνερη στο πλαίσιο της ήθικης αξιολόγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, διότι είναι διαφορετικό να ήθικολογῇ κανείς, να φαίνεται δηλαδή ήθικος με τὰ λόγια, όταν δὲν δείχνει τίποτε ἔμπρακτα γι' αὐτὰ πού λέει.

Ο Vlastos⁶¹ πιστεύει ότι ο Δημοκρίτος με την έκφραση «λόγος έργου σκιή» τονίζει ιδιαίτερα την προτεραιότητα της πράξης στην περιοχή της ήθικης σε σχέση με το «λόγο», επιδιώκοντας με την προβολή της προτεραιότητας του «έργου» (deed) να ἀνασκευάσει την ἄποψη του Πρωταγόρα. Ο ίδιος σημειώνει ἄκόμη ότι αὐτὰ τὰ λόγια διακρίνουν τυχαῖα τὸ Δημοκρίτο ἀπὸ τοὺς παρὰδοξους συμμάχους, τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα, στὴ μάχη ἐναντία στὴν «ἀληθοφάνεια» τοῦ λόγου τοῦ Σοφιστῆ⁶². Τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Δημοκρίτου σύμφωνα με τὸν Vlastos εἶναι ὅτι στὸ «ἔργον» θὰ βρῇ τὸ κριτήριο τοῦ «σοφιστικοῦ ἀνύπαρκτου».

Ο Guthrie⁶³ θεωρεῖ ότι ο Δημοκρίτος με τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπέβλεπε στὴν ὑποστήριξη ἑνὸς διπλοῦ χαρακτήρα τῆς σκέψης, τόσο προφορικοῦ ὅσο καὶ φανταστικοῦ. Καταλήγει σ' αὐτὴ τὴ θεώρηση, συνεξετάζοντας τὸ άπ. B145 με τὸ ἀναφε-

61. «Ethics and Physics in Democritus», *Philosophical Review*, 54 (1946), σσ. 578-592, καὶ 55 (1946), σσ. 53-64, εἰδικὰ σσ. 60-61.

62. Πλάτ. *Πρωταγ.*, 318a. Λίγα χρόνια πρὶν δημοσιεύσει ὁ Vlastos αὐτὴ τὴ μελέτη του, ὁ G. Munno ἀσχολήθηκε ἴσως πρῶτος σὲ μίαν ad hoc μικρὴ μελέτη του με τὸ άπ. B145 («Un Frammento di Democrito λόγος έργου σκιή fr. 145, Diels», *Il Mondo Classico*, 9, (1939), σσ. 52-61). Ο Munno δὲν ἐρμηνεύει τὸ ἀπόσπασμα στὸ πλαίσιο τῆς ὄντολογικῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ τὸ κατανοεῖ ἀξιολογικὰ με βάση τὴ σχέση: λόγος - πράξις. Φανταστικὸ κατασκευάσμα εἶναι ὁ «λόγος» καὶ χρησιμεύει ἁπλᾶ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς πραγματικότητας, πού εἶναι τὸ «ἔργον». Ἐνῶ γιὰ τοὺς Σοφιστὲς ὁ «λόγος» εἶναι παράσταση τῆς πραγματικότητας (riproduzione della realtà, σ. 56) γιὰ τὸ Δημοκρίτο ὁ «λόγος» εἶναι λανθασμένη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας. Μὲ ἄλλα λόγια στὸ Δημοκρίτο ὁ «λόγος» εἶναι «κατανόηση τοῦ περιεχομένου» (sapienza di contenuto), ἐνῶ στοὺς Σοφιστὲς καὶ εἰδικὰ στὸ Γοργία «γνώση ἔκφρασης» (sapienza di espressione). Ο ίδιος πιστεύει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ότι ἐδῶ ὁ Δημοκρίτος ἀντιτίθεται εὐθέως πρὸς τὶς σοφιστικὲς ἀπόψεις καὶ κυρίως πρὸς τὴ γνώμη τοῦ Γοργία, ὁ ὁποῖος ἔδινε συγκριτικὰ δυναμικὴ προτεραιότητα στὸ «λόγο» καὶ ὄχι στὸ «ἔργο» (βλ. Diels, 82B11(14): τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἔχει ἢ τε τοῦ λόγου δύναμις πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς τάξιν ἢ τε τῶν φαρμάκων τάξεις πρὸς τὴν τῶν σωμάτων φύσιν...). Ο «λόγος» γιὰ τὸ Γοργία ἔχει θεϊκὴ δύναμη (μαγεία), πὺλ παρασύρει με δυναμικὸ τρόπο τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων σὲ δόξα (σ. 59). Ο Δημοκρίτος ἀντιτίθεται σ' αὐτὴ τὴν παντοδυναμία τοῦ «λόγου» πὺλ πρότειναν οἱ σοφιστὲς Πρωταγόρας καὶ κυρίως ὁ Γοργίας, οἱ ὁποῖοι με τὶς διδασκαλίες τους ἦταν τότε σὲ μεγάλη ἄκμῃ (σ. 57). Ο Δημοκρίτος ἦταν ἀντίθετος στὴν προτεινόμενη ἀπὸ τοὺς Σοφιστὲς παντοδυναμία τοῦ «λόγου». Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση διαπιστώνουμε ότι δηλώνεται εὐθέως στὰ άπ. B85: «ὁ ἀντιλογεόμενος καὶ πολλὰ λεοσπνευόμενος ἀφῆς ἐς μάθησιν ὦν χρῆ» B53: «ἀληθόμυθον χρῆ εἶναι, οὐ πολὺλογον» B225: «ἀληθομυθεῖν χρεὼν, οὐ πολὺλογεῖν».

63. *A History of Greek Philosophy*, ὅ.π., τομ. II, σ. 476.

ρόμενο στὸ B142, πὼς τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν εἶναι «ἀγάλματα φωνήεντα». Χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἐμπλέκεται στὴ συγκεκριμένη περίπτωση μὲ τὸ τεράστιο θέμα τῆς θεολογίας τοῦ Δημοκρίτου⁶⁴, παρατηρεῖ πὼς τὰ θεῖα ὀνόματα εἶναι «εἰκόνες» (ἡχητικές παραστάσεις) τῶν θεῶν. Αὐτὸ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τοὺς θεοὺς δὲν τοὺς βλέπει ὁ ἄνθρωπος, συνεπάγεται πὼς τὰ ὀνόματά τους εἶναι εἰκόνες τῶν εἰκόνων, εἶναι δηλαδὴ κάτι ποὺ ἀπομακρύνεται δύο φορές ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἄν ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ἔχουν μιὰν ὑποκειμενικὴ ὕπαρξη, δηλαδὴ κάθε ἄνθρωπος τὰ ἀντιλαμβάνεται σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, τὸ ὄνομά τους, ἡ λέξη μὲ τὴν ὁποία τὰ δηλώνουμε, ἀπομακρύνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα, ποὺ γιὰ τὸν Δημόκριτο εἶναι τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενό. Παρόμοια ἀποψη πιστεύει ὁ Guthrie ὅτι ἀντλείται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα «λόγος ἔργου σκιῇ» ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο «ὡς προειδοποίησι ἐναντία στὴ χρῆσι κακῆς γλώσσας». Συμπερασματικὰ ἡ «σκιά» εἶναι εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου, ὁ «λόγος» ὡς «σκιά» τοῦ ἔργου, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει συντελεσθῇ, ἀλλὰ τὸ περιγράφει, εἶναι δύο φορές εἰκόνα, ἄρα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι δηλαδὴ «φύσει». Ἔτσι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Guthrie εἶναι συνεπὴς μὲ ὅσα δηλώνει τὸ ἀπ. B26.

Πιστεύουμε ὅτι πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἀπ. B145 περισσότερο μὲ βάση τὴν ἀποψη τοῦ Vlastos: «θεωρία-πράξις», χωρὶς ν' ἀποκλείσουμε ἐξ ὁλοκλήρου ἐκείνη τοῦ Guthrie. Σ' αὐτὸ μᾶς βοηθεῖ, ἂν ἐξετάσουμε πλατύτερα τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου, ἀπορρίπτοντας τὴν ἐρμηνεία ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀναίρεση τῆς θεμελιώδους θέσης τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει» ἢ «νόμῳ».

Ὁ Δημόκριτος στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς του θεωρίας δίνει προτεραιότητα στὴν «πράξι» σὲ σχέση μὲ τὸ λόγο. Ὁ Πλούταρχος γράφει: «καὶ μέντοι καὶ τῆς αἰσχρολογίας ἀπακτέον τοὺς υἱοὺς λόγος γάρ ἔργου σκιῇ κατὰ Δημόκριτον»⁶⁵. Ἔτσι, ὅπως παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα ὁ Πλούταρχος, δὲν ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος ἔχει κάποιου εἶδους προβληματισμό. Θέλει ἀπλῶς νὰ δηλώσῃ τὴ σχέση τοῦ «λόγου» καὶ τῆς «πράξεως». Πρέπει νὰ ἀπομακρύνουμε τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν αἰσχρολογία, γιατί τὰ λόγια ἐπισκιάζουν, ἀμαυρῶνουν τὴν πράξη, ἡ αἰσχρολογία ἐπηρεάζει τὴν πράξη. Δὲν γνωρίζει ὁμοῦς ὁ Πλούταρχος τὰ ὅσα ἀντίθετα δηλώνει τὸ ἀπ. B177, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Στοβαῖο: «οὔτε λόγος ἐσθλὸς φαύλην προῆξιν ἀμαυρίσκει οὔτε προῆξις ἀγαθὴ λόγου βλασφημίῃ λυμαίνεται». Ἀγαθὸς⁶⁶ ἀναδεικνύεται κανεὶς μὲ τὰ ἔργα καὶ ὄχι μὲ τὰ λόγια. Ἄρα, στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς ὁ λόγος γι' αὐτὴν ἔρχεται σὲ δευτέρῃ μοῖρᾳ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴν πράξη. Ὁ κακὸς λόγος δὲν κάνει τὴν πράξη κακὴ καὶ τὸ ἀντίθετο. Ἡ θεωρία δὲν συμφω-

64. Γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Δημοκρίτου βλ. D. McGibbon, «The Religious Thought of Democritus», *Hermes*, 93 (1965), σσ. 385-197 καὶ I. Δελλῆς, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς συνείδησης στὸ Δημόκριτο*, ὁ.π., σσ. 169-182 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

65. Βλ. ὁ.π. B55: «ἔργα καὶ προῆξις ἀρετῆς, οὐ λόγους ζηλοῦν χρεῶν» καὶ B53a: «Πολλοὶ δρῶντες τὰ αἰσχιστα λόγους ἀρίστους ζηλοῦν χρεῶν».

66. Πλούτ., *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, 14 (ἐκδ. BT, H. Gärtner, 1974).

νεῖ πάντα μετὰ τὴν πράξιν καὶ τὸ ἀντίθετο. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δικαιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τοῦ Vlastos ὅτι τὸ ἀπόσπασμα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ στὸ πλαίσιο τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ λόγο-πράξιν. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Guthrie εἶναι ὄντολογική: ἀντικείμενο-σκιά· ἡ σκιά δὲν ἔχει ὄντολογικὴ ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Ἀντίθετα τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὸ «λόγος», ποῦ εἶναι ὕστερος τοῦ ἔργου καὶ δὲν ταυτίζεται μετὰ τὴν πραγματικότητα ποῦ αὐτὸ συνεπάγεται, ἀλλὰ τὸ περιγράφει. Μετὰ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ «λόγος» σὲ σχέση μετὰ τὸ ἔργο δὲν ἔχει αὐθυπόστατη ὑπαρξιν, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνο. Ἔτσι ὁ λόγος ἀφ' ἑαυτοῦ περιγράφει τὴν πραγματικότητα καὶ δὲν τὴ δημιουργεῖ.

Ἐπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα καὶ τὸ ἀπ. Β145 δηλώνει τὴ βασικὴ θέση τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει». Στὸ σημεῖο αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι ἔμμεσα ἐμφανίζονται στοιχεῖα τοῦ Β26 «λέγειν-πράττειν» μετὰ ἐμφανὴ προτεραιότητα τοῦ «πράττειν-ἔρδειν». Αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ποῦ ἀποτυπώσαμε παραπάνω, ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ (Β145) πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀβδηρίτη «Τριτογένεια». Ὁ ἰσχυρισμὸς μας ἐνισχύεται, ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τοῦ ὅτι ὁ Πλούταρχος ποῦ παραδίδει τὸ ἀπόσπασμα ἐγνώριζε ἀρκετὰ τίς θεωρίες τοῦ Ἀβδηρίτη φιλοσόφου, ὅπως δείχνουν οἱ ἐμβριθεῖς συγκριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ J. Hershbell⁶⁷, καὶ εἶναι πιθανὸν ὁ Χαιρωνεὺς νὰ διάβασε τὸ ἔργο τοῦ «Τριτογένεια» καὶ σ' αὐτὸ νὰ παρέπεμψε στὴν πραγματεία του «Περὶ παίδων ἀγωγῆς», ἀπὸ ὅπου ἔχει πάρει ὁ H. Diels τὸ ἀπόσπασμα. Ὁ «λόγος», καὶ στὴ σχέση του πρὸς τὸ «ἔργον», εἴτε προηγεῖται εἴτε ἔπεται αὐτοῦ, τὸ περιγράφει ἀπλὰ καὶ δὲν ταυτίζεται μετὰ τὴν ὄντολογικὴ του ὑπόσταση, ἀλλὰ τὸ ὀνομάζει ἢ τὸ περιγράφει καὶ γι' αὐτὸ εἶναι «νόμος».

VI. Σύντομη ἀναφορὰ στὴν ἀναβίωση τοῦ ἐξηγητικοῦ σχήματος γιὰ τὴ γλῶσσα «φύσει-θέσει».

Στὴ διάρκεια τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνα ἀναδύθηκε ἕνα ἔντονο καὶ πλατὺ ἐνδιαφέρον ἀνάμεσα στοὺς στοχαστὲς γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης καὶ τῆς φύσης τῆς γλώσσας. Μετὰ πολλαπλὰ ὁμολογημένη τὴ θέση ὅτι ἡ «ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση» δὲν ἀπέρριψε τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη, ἀλλὰ τὴ μεταμόρφωσε⁶⁸, καὶ παρὰ-

67. «Plutarch and Democritus», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica (QUCC)*, 39 (1982), σσ. 81-111. Στὴν προσεγμένη συγκριτικο-φιλοσοφικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη τοῦ ὁ Hershbell ἐξετάζει τέσσερα θέματα. Πρῶτον τίς ἐπιδράσεις ποῦ πιθανὸν ἔχει δεχθῇ ὁ Πλούταρχος στὴν πραγματεία του *Περὶ Εὐθυμίας* ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἀπολεσθὲν ἔργο τοῦ Ἀβδηρίτη, ἐκμεταλλεόμενος τὴ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. I. Γ. Δελλῆς, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς Συνειδήσεως στὸν Δημοκρίτη* (δ.π., 1985, σσ. 46-47). Δεύτερον, τὴ στάση τοῦ Πλουτάρχου ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία τοῦ Δημοκρίτου. Τρίτον, ἀνέκδοτες βιογραφικὲς πληροφορίες ποῦ παρέχει ὁ Πλούταρχος γιὰ τὸν Δημοκρίτη καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν αὐτοτύφλωσή του. Τέταρτο, πῶς χρησιμοποιοῦ καὶ ἐρμηνεύει ὁ Πλούταρχος δημοκρίτεια ἀποσπάσματα.

68. M. B. Hall, *The Scientific Renaissance (1450-1630)*, Dover Publ., N. York, (ἀν. 1994),

ληλα πὼς «ὄλες σχεδὸν οἱ σύγχρονες ἰδέες ὁδηγοῦν σὲ κάποιαν ἀρχαία ἐλληνικὴ σύλληψη»⁶⁹, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴν εἰλικρινῆ δήλωση τοῦ D. Hume πὼς «ἡ Εὐρώπη εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἓνα ἐλεύθερο ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ ἦταν πρὶν ἢ Ἑλλάδα σὲ μικρογραφία»⁷⁰, μποροῦμε νὰ ἐντάξωμε τὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν γὰρ τὴ γλῶσσα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ πλαίσιο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ἐξηγητικοῦ σχήματος «φύσει-θέσει», καὶ νὰ διαπιστώσωμε ἐπιδράσεις, γιὰτὶ ἀνεπιφύλακτα αὐτὸ εἶναι δυνατό.

Πράγματι τὴν περίοδο αὐτὴ κάποιοι στοχαστὲς ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ὑπάρχει μιὰ «φυσικὴ οἰκουμενικὴ γλῶσσα» ποὺ δόθηκε στὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ ὕστερα χάθηκε⁷¹, ἐνῶ μερικοὶ προσπάθησαν ν' ἀποκρυπτογραφήσουν ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ γλῶσσα τὴν οἰκουμενικὴ γλῶσσα κι ἄλλοι ὑποστήριξαν πὼς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δομήσει ἔτσι μιὰ καθολικὴ γλῶσσα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ποὺ ὑποστήριξαν τὴ «φυσικὴ γλῶσσα» (natural language or primitiv language), μίλησαν γιὰ μιὰν «ἀρμονία», ποὺ ὑπάρχει στὶς λέξεις καὶ τὰ πράγματα καὶ ὑποστήριξαν πὼς οἱ λέξεις ἐκφράζουν τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τῶν πραγμάτων, ὅπως ὁ J. Comenius (*Vis Lucis*, 1668). Ἄλλοι σύγχρονοι συγγραφεῖς ὑποστήριξαν μὲ διάφορους τρόπους τὴν ἴδια ἄποψη, ὅπως ὁ J. Wilkins μὲ τὸ ἔργο του «*An Essay towards a real character and Philosophical language* (London 1668)». Ὁ G. W. Leibniz ὑποστήριξε μιὰ παρόμοια ἄποψη στὸ ἔργο του *Nouveaux Essais* (Amsterdam 1765)⁷². Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπόψεις περὶ «φυσικῆς γλώσσας» καὶ ὀνοματοθέτη Θεοῦ παραπέμπουν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «φύσει», τὴν ὁποίαν, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὑποστήριξαν ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Ἐπίκουρος.

Τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἄποψη, ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει» καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ σημασία τῶν λέξεων εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου «συμβατικές»⁷³ (conventional, not natural), ὑποστήριξε ὁ Locke. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Locke γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν

General Introduction, σσ. 1-4. Ὁ ἴδιος στὸ *The Scientific Revolution 1500-1800*, Logmans, London (1^η ἔκδ.) 1954, σ. 160: «Ἡ ἐλληνικὴ ἰδέα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξήγησης (ποὺ περνάει στὴν εὐρωπαϊκὴ παράδοση διὰ μέσου τῆς μεσαιωνικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητος) δὲν διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῆς νέας ἐπιστήμης». Βλ. τὴ θαρραλέα γνώμη τοῦ Voltaire, γράφει: «Boerhave utilior Hippocrate, Newton antiquitate, Tassus Homero, sed gloria primis» στὸ P., GAY *The Enlightenment: An Interpretation*, τόμ. I, σ. 31.

69. Βλ. Alex Κουγρέ, *Δυτικὸς πολιτισμός: Ἡ ἀνθιστὴς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς*, μτφ. Β. Κάλφας - Ζ. Σαρίκας, Ἀθήνα 1999, σ. 54.

70. «Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences», Works III, σ. 183.

71. Βλ. ἐνδεικτικὰ *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, 1995, σσ. 272-274, βλ. περισσότερα στὸ συλλογικὸ ἔργο *The Cambridge History of Seventeenth Century Philosophy*, (ἐκδ. D. Garber - M. Ayres), CUP 1998, τόμ. I, σσ. 92-97.

72. Συστηματικὴ παρουσίαση τῶν ἀπόψεων περὶ «φυσικῆς γλώσσας» ἔχαμε ὁ James Knowlson, *Universal Language schemes in England and France 1600-1800*, Toronto Univ. Press 1975.

73. Βλ. προκαταρκτικὰ *A Locke Dictionary* (ἐκδ. J. Yolton), Blackwell, 1994, σσ. 116-117. ἐπίσης στὸ *The Cambridge Companion to Locke* (ἐκδ. V. Chappell), (ἀνὰτ.), 1997, σσ. 115-145.

ἀρχαία ἑλληνική παράδοση⁷⁴ καί γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἦλθε σ' ἐπαφὴ μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Δημοκρίτου⁷⁵ ἅμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ P. Gassendi. Ἡ σύγκριση τῶν ἀπόψεων τοῦ Locke γιὰ τὴ γλῶσσα, ὅπως μὲ συντομία θὰ ἐκθέσουμε, μ' ἐκείνες τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ ἀποτυπώσαμε παραπάνω, ἀφήνει πολλὰ περιθώρια νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ πρῶτος ἔχει ἐπηρεασθῇ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Ἀβδηρίτη γιὰ τὴ γλῶσσα. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀνθρώπινο δημιούργημα, ἀποτέλεσμα ἀνάγκης γιὰ ἐπικοινωνία καὶ κοινωνικὴ συνοχή. Ὁ Locke ὑποστήριξε ὅτι ἡ φύση διδάξε ἀπροσδόκητα «στοὺς πρῶτους ἀρχαίους τῶν γλωσσῶν... τὰ πρωτότυπα καὶ τοὺς κανόνες τῆς γνώσης τους»⁷⁶. Ἡ φύση διαμόρφωσε τὰ «ὄργανά μας ὥστε νὰ εἶναι κατάλληλα νὰ σχηματίζουν ἑναρθρους ἤχους, τοὺς ὁποίους ὀνομάζουμε λέξεις»⁷⁷. Καὶ συνεχίζει: «ἀλλ' αὐτὸ (δηλ. οἱ ἑναρθροι ἤχοι) δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴ γλῶσσα· οἱ παπαγάλοι καὶ ἀρκετὰ ἄλλα πουλιὰ μᾶς δίδαξαν νὰ διαμορφώσουμε ἑναρθρους ἤχους ἀρκετὰ διακριτοὺς».

Πρέπει νὰ σταθοῦμε σὲ δύο σημεῖα τοῦ παραπάνω παραθέματος ἀπὸ τὸ Δοκίμιο τοῦ Locke: πρῶτον, στὸ «articulate sounds» (ἑναρθροι ἤχοι), καὶ δεύτερον στὴ διδασχὴ τῶν πουλιῶν. Τὸ πρῶτο παραπέμπει στὴν ἔκφραση «ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον διαρθροῦν τὰς λέξεις» τῆς διοδώρειας μαρτυρίας (ἀπ. Α5), ποὺ ἀναλύσαμε, ἐνῶ τὸ δεύτερο συνδέεται μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀπ. Β145 στὸ ὁποῖο ὁ Δημόκριτος θεωρεῖ τὰ πουλιὰ δασκάλους τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι τὰ μιμοῦνται⁷⁸.

Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Locke, δύο προϋποθέσεις εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ νὰ γίνουν οἱ «ἤχοι» (sounds) «λέξεις» (words). Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὸν ὄρο «ἤχοι» ὁ Locke ἐννοεῖ τὴ δημοκρίτεια ἔκφραση «τῆς φωνῆς δ' ἀσήμου καὶ συγκεχυμένης οὔσης» (Α5). Πρῶτὴ προϋπόθεση εἶναι ὅτι οἱ «ἤχοι» πρέπει νὰ χρη-

74. Ὁ Locke δίδαξε τὴν ἑλληνικὴν στὸ κολλέγιο «Christ Church» (1661-62) βλ. *The Cambridge Companion to Locke*, δ.π., σ. 7.

75. Ι. Δελλῆς, *Ἡ Συμβολὴ τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας στὴν πρόοδο τῆς φυσικῆς*, ἐκδ. Παν. Πατρῶν, 1998, σσ. 98-103. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα στὴν ἐργασία μου «Ὁ Αἰνισίδημος στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μ. Φωτίου: μιὰ ἔμμεση πηγὴ γιὰ τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό», *Βυζαντινὰ* (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου), 19 (1998), εἰδικὰ σσ. 46-56. Παλαιότερα ὁ Reginald Jakson εἶχε συνδέσει τὸ Locke μὲ τὸ Δημόκριτο μὲ βάση τὸ γνωσιολογικὸ σχῆμα «πρωτεύουσες καὶ δευτερεύουσες ιδιότητες» (primary and secondary qualities), ποὺ εἶναι κοινὸ στοὺς ἐμπειριστές, ἀφοῦ ὁ Ἀβδηρίτης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ διατυπώνει αὐτὴ τὴ θεωρία (βλ. B-K¹⁶, ἀπ. Β117, Β125). Ὁ R. Jakson («Lock's distinction between primary and secondary qualities», *Mind* 38 (1929) σ. 000 γράφει: «Οἱ νέοι συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἀκολούθησαν τοὺς Berkeley καὶ Th. Reid ἔχουν κατὰ συνέπειαν ὑποθέσει ὅτι ὁ Locke κληρονόμησε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς πρωτεύουσες καὶ δευτερεύουσες ιδιότητες ἅμεσα ἀπὸ τοὺς καρτεσιανούς καὶ τελικὰ ἀπὸ τὸ Δημόκριτο».

76. *An Essay Concerning Human Understanding* (ἐκδ. J. Yolton, δέκτη ἐκδόση, ἀνατ. 1968), 3.15.

77. *Essay*, δ.π., 3.11.

78. βλ. καὶ Ἀριστ. *Ρητορική* Γ 404a «Τὰ γὰρ ὀνόματα μίμηματὰ ἐστὶν· ὑπῆρξε δὲ καὶ ἡ φωνὴ μμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν».

σιμοποιοῦνται ὡς «σύμβολα τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιλήψεων» (signs of internal conceptions), τὰ ὁποῖα γίνονται γιὰ νὰ ἀποτυπώνουν ὡς σύμβολα τὶς ιδέες τοῦ νοῦ μας⁷⁹. Δεύτερον οἱ «ἤχοι» πρέπει νὰ μποροῦν νὰ ὑποδηλώσουν τὶς ιδέες ὡς σύμβολα. Ἡ χρῆση τῶν «συμβόλων» νὰ μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει «ἀρκετὰ εἰδικὰ πράγματα» ποὺ ἀναφέρονται σὲ εἶδη ἢ τάξεις πραγμάτων⁸⁰. Αὐτὴ ἡ ἀποψη τοῦ Locke δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ εἶδαμε παραπάνω: «καὶ προστιθέντας σύμβολα περὶ ἐκάστου τῶν ὑποκειμένων γνώριμον σφίσιν αὐτοῖς ποιῆσαι τὴν περὶ ἀπάντων ἐρμηνείαν» (ἀπ. Α5).

Ὁ Locke παρουσιάζει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες τὴ θεωρία του γιὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων καὶ τὶς λειτουργίες τῆς γλώσσας στὰ τρία κεφάλαια τοῦ τρίτου βιβλίου του, *Essay*. Στὸ τέλος τοῦ δευτέρου κεφαλαίου ἐπαναλαμβάνει τὴ βασικὴ του θέση ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «σύμβαση» καὶ γι' αὐτὸ σημειώνει: «Οἱ λέξεις μὲ μακρὰ καὶ οἰκεία χρῆση, ὅπως ἔχει λεχθῇ, ἔρχονται νὰ διεγείρουν στοὺς ἀνθρώπους παράξενες ιδέες τόσο σταθερὰ καὶ ἄμεσα, ὥστε αὐτὲς νὰ εἶναι κατάλληλες γιὰ νὰ ὑποθέσωμε μιὰ φυσικὴ σύνδεση μεταξύ τους. Ὅμως εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι αὐτὲς οἱ λέξεις ὑποδηλώνουν μόνον ἀσυνήθεις ιδέες τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ ἴδιες οἱ λέξεις δηλώνουν τὶς ιδέες μὲ μιὰ τελείως αὐθαίρετη ἐπιβολή (by a perfectly arbitrary imposition) (ὡς σημειωθῇ: «τύχη», λέει ὁ Δημόκριτος). Θεωροῦμε ἀκόμη τὶς λέξεις σύμβολα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ λέξεις συχνὰ ἀποτυγχάνουν νὰ διεγείρουν στοὺς ἄλλους (ἀκόμη καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα) τὶς ἴδιες ιδέες». Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν πολυσημαντότητα τῶν γλωσσικῶν συμβόλων ἢ γιὰ τὸ δημοκρίτειο «πολύσημον», ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἀπ. Β26, ποὺ συνιστᾷ τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀποψης πὼς ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει».

Ἡ θεωρία περὶ τῆς γλώσσας ὡς «σύμβασης» ἐντοπίζεται καὶ στὰ κείμενα τοῦ Hobbes, γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ γλῶσσα παίζει πρωτεύοντα ρόλο γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνοχή καὶ τὴ συνεργασία τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἐξέλιξη καὶ πρόοδο. Ὁ Hobbes⁸¹ διατυπώνει ἀπόψεις παρόμοιες μ' αὐτὲς τοῦ Locke.

Μὲ τὴν πολὺ συνοπτικὴ καὶ περιορισμένη ἀναφορὰ μας πιστεύουμε ὅτι δεῖξαι πὼς στὰ νεότερα χρόνια δὲν ἐπιβίωσε μόνον ἡ ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ γλῶσσα ὅσον ἀφορᾷ στὴ γένεση, τὶς λειτουργίες καὶ τὴν ὀντολογία τῆς. Μὲ βάση τὶς ἀναλύσεις μας, μποροῦμε νὰ ὑπο-

79. *Essay*, δ.π., 3.12.

80. *Essay*, δ.π., 3.13.

81. Βλ. *Leviathan*, ἑλληνικὴ μτφ., Γ. Πασχαλίδης - Αἰμ. Μεταξόπουλος, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 1989, τομ. Α', σσ. 104-111. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι «σύμβαση» καὶ δημιουργημὰ κοινωνικῆς ἀνάγκης εἶναι διάχυτη στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμε ὅτι ὁ J. J. Rousseau δημοσίευσε τὸ *Essai sur l'origine des langues* τὸ 1781. Οἱ ιδέες ποὺ διατυπώνει ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια διαπίστωσης ἔντονων ἐπιδράσεων ἀπὸ ἀρχαιοελληνικὲς θεωρίες, καὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Δημοκρίτου, ὅπως παρουσιάζεται στὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου (ἀπ. Α5).

στηρίζουμε πώς η δημοκρατία θεωρία, ότι η γλώσσα είναι ανθρώπινο συμβατικό δημιούργημα και θεμελιώδης προϋπόθεση για την κοινωνική ανάπτυξη, γονιμοποίησε τις κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις του Διαφωτισμού και καλλιέργησε το όραμα της προόδου. Γι' αυτό οι ιδέες του Δημοκρίτου παραμένουν όχι μόνο επίκαιρες, αλλά και ισχυρές.

SUMMARY

In this paper an attempt is made to compose Democritus' theory on language based on particular fragments in H. Diels – W. Kranz and Lurié edition.

The article includes introduction and five chapters. In the introduction (I) we prove that Democritus kept in mind the problems of origin and function of language. In the first chapter (II), under the title "The origin of language", we analyze the fr. A5 (D-K), proving that when man lived "sporaden" (solivagns) he did not know nor used language, but he uttered confused sounds. However, he began gradually to articulate words, which as conventional "symbola" designated the various objects. The origin of language was the result of the necessity of communication for his protection from the beasts. So Democritus' view about the evolution of the society and the culture is connected with his theory about the origin of language, since these two proceed in a parallel way. To be able from the confused sounds to result to the articulation of these sounds into words man had as his teacher the nature and the sounds of birds (see fr. B154).

In the first chapter we also examine the ontology of language and prove that speech is an effect of air atoms. This is why we support the idea that Democritean theory for the origin of language is in accordance with his theory that everything is composed of "atoms" and "vacuum" (see fr. B125 and testimonia A38, A43, A44, A49).

In the second chapter (III) we analyze the fr. B26. This fragment includes the four arguments Democritus uses to show that the function of language is "θέσει" (conventional), but not "φύσει" (natural).

In the third chapter (IV) we analyze the fr. B2 (Tritogeneia: good thinking, good speaking and good acting), so that to prove that language, according to Democritus, is a fundamental means for the communication among people and the creation of civilization. At the same time we refute R. Bodëus view that Democritus' view on Tritogeneia - Minerva has been affected by an Iranian doctrine.

In the fourth chapter (V) we analyze fr. B145 "speech is the shadow of action" (λόγος γὰρ ἔργου σκιά) as far as it has been combined to Democritus' basic theory that language is a human creation and it is conventional. Here we also examine the

theories of several researchers, like Barnes, Vlastos, Guthrie, and we prove that the meaning of this fragment does not clash with Democritus' theory for language.

Finally in the fifth chapter (VI) we presented the influence that Democritian theory had impacted upon later thinkers' views in the 17th century of the problem of language. We also examined Locke's views (*Essay* III, chs I-III) on the language in relation to those of Democritus.